

ВИДАВНИЦТВО
„ЗНАТТЯ ТО СИЛА!”

К. КАУТСЬКИЙ

СОЦІЯЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

Переклали
з третього німецького видання

М. Я—а і С. В—л

FEDOR IWANUS
931 ATLANTIC AVE.
WINNIPEG, MANITOBA
CANADA
R2X 1C5

БЕРЛІН — КИЇВ

Накладом Закордонного Бюро У. С. Д. Р. П.
1920.

ВИДАВНИЦТВО
„ЗНАТТЯ ТО СИЛА”

друкує і готує до друку такі книжки:

- О. Бауер. Шлях до соціалізму.
- К. Каутський. Соціална революція.
- Шлях до влади.
 - Тероризм і комунізм.
 - Соціалізація сільського господарства.
 - Що таке соціалізація.
- Г. Штребель. Німецька революція, її розвиток і дотеперішній перебіг.
- Соціалізм як культурний рух.
 - Від буржуазної до пролетарської революції.
- О. Ріле. Виховання до соціалізму.
- К. Реннер. Працюючий люд і податки.
- К. Маркс. Злидні філософії.
- Критика політичної економії.
- М. Бер. Карл Макс; його життя та його наука.
і інші.
-

К. КАУТСЬКИЙ

СОЦІАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ

Переклали
з третього німецького видання

М. Я—а і С. В—л

**FEDOR IWANUS
931 ATLANTIC AVE.
WINNIPEG, MANITOBA
CANADA
R2X 1L3**

БЕРЛІН — КИЇВ

Накладом Закордонного Бюро У. С. Д. Р. П.

1920.

З М І С Т.

	Стор.
Передмова до першого видання	3
Передмова до другого видання	4
Соціална реформа і соціална революція	
1. Що таке соціална революція	7
2. Еволюція і революція	10
3. Революції в старинних і середньовічних часах	18
4. Соціална революція капіталістичної доби	23
5. Змякшення класових противенств	30
6. Демократія	54
7. Форми і зброя соціалної революції	67
На другий день по соціалній революції	
1. Визначення завдання	85
2. Експропріяція експропріаторів	88
3. Конфіскація чи викуп	96
4. Притягнення робітників до праці	100
5. Піднесення продукції	110
6. Організація процесу репродукції	119
7. Рештки приватної власности на засоби продукції	126
8. Духова продукція	132
9. Психологічні передумови панування пролетаріату	144

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ.

Цей твір повстав на бажання *Соціалістичної Читальні в Амстердамі*, товариства, що складається переважно з студентів, яке і запросило мене промовляти там і в *Дельфті*. Між темами, які я їм предложив, була також „Соціална революція“. Та коли ж товариства в обох тих містах вибрали ту ж саму тему, а я не хотів повторяти того ж самого, то й розділив цю тему на два відчити, з виду один від другого незалежні, але зв'язані між собою ходом думок, а саме: „Реформа і революція“ і „На другий день після революції“.

Ці відчити бажали товариства видати друком. Розуміється, проти цього я нічого не мав, але в інтересах розповсюдження цих відчитів волів я, щоб їх видала німецька партія, на що голандські товариші, про котрих мова, радо згодилися.

Подані тут відчити не в стенографічними записками. Пишучи їх, додав я де-які думки, які при промові мусів пропустити, щоби не затягувати відчиту, проте все ж таки тримався я в межах відчиту і не зробив з нього цілої книги.

Ціль праці видно з неї самої, то й не потрібно тут жадних пояснень. Осібне значіння має вона, правда, для голандців через те, що незадовго перед моїми відчитами, які відбулися 22-го і 24-го априля цього року, колишній міністр *Пірзон* виступив на публічному зібранні оборонцем тези, що, мовляв, пролетарська революція з внутрішніх причин мусить конче не вдатися. Мої відчити були прямою відповіддю на це. П. міністер був такий ласкавий, що з'явився особисто на другому з них; він пильно записував собі уваги, але на жаль не промовляв проти мене.

Крім загальних і місцевих пропагаторських причин, ще й характер моєї публіки — переважно студентський — спонукав мене вибрати темою моїх відчитів „Соціяльну революцію“. Бо ж серед нас саме студенти є як-раз ті, що найтрудніше годяться з ідеєю революції, принаймні, в Німеччині. В кождім разі в Голандії справа, здається, стоїть трохи инакше, і настрої моїх голандських слухачів вразив мене дуже приємно. Мої відчити не викликали ніяких заперечень, лише самі признання. Я сподіваюся, що це не лише з інтернаціональної ввічливости. Бо марксизм має між студентами Голандії багатьох діяльних заступників.

Я не бажаю собі нічого ліпшого, як щоби ці відчити викликали таке саме співчуття між німецькими товаришами, яке вони викликали між голандцями. Цим останнім щиро дякую за їхню щирю гостинність.

Берлін-Фріденау, 2 червня 1902 р.

К. Каутський.

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ.

Щойно минуло чотири роки відтоді, як я написав нижче поданий твір, а, проте, великі історичні події відділяють часи нинішні від часів тодішних, передовсім — російська революція (1905 р.). Величина перевороту в відносинах і поглядах за цей короткий протяг часу виявляється найкраще в зміні поглядів нашої партії на масовий страйк. В першому накладі цього твору висловлював я лише свою особисту думку, коли я проголосив цей рід страйку яко дійсну зброю пролетарської класової боротьби; однак тоді для великої більшости товаришів ця зброя була нічим иншим як „масовим бозглуздом“. Нині, навпаки, попередній погляд вважається в нашій партії як щось само собою зрозуміле.

Така нечувано швидко зміна думок не може ніколи настати в наслідок самої лише льогічної аргументації, — вона настає завжди тільки завдяки непереможній льогіці фактів.

Не зважаючи на великі зміни ситуації від р. 1902 саме в тій області, про котру я говорю, я не знайшов, переглядаючи мою книжку, нічого значного, що мав би я змінити, опріч того, що про багато з того, чого я тоді тільки сподівався, я не маю вже більше потреби говорити як про йомовірне тому, що з того часу воно вже стало дійсністю. Так, поруч з уже згаданим визнанням масового страйку ми були свідками російсько-японської війни з її наслідками. Російська революція дала мені ще привід зробити більшу вставку, в котрій я представив ріжницю поміж вихідною і кінцевою точкою революції в Росії а Західній Європі.

Тільки в двох питаннях мусів я зрєктися своїх поглядів з р. 1902.

Я не можу вже нині з певністю заявляти, як то я тоді робив, що озброєне повстання з боротьбою на барикадах не буде відогравати жадної рішаючої ролі в прийдешній революції. Занадто голосно промовляє проти цього досвід московської вуличної боротьби, де горстка людей протягом цілого тижня держалася в барикадній боротьбі проти цілої армії і не далека була би від перемоги, коли би невдача революційного руху в інших містах не була би дала змоги армії так зміцнитися, що зрештою проти повстанців було сконцентровано значно переважаючі сили. Звичайно, цей стосунковий успіх барикадної боротьби був тільки тому можливий, що міська людність діяльно підпирала революціонерів, а війська були до решти здеморалізовані. Але хто може з певністю твердити, що щось подібного було би в Західній Європі неможливим? Не було більше безвольних машин для стріляння як російські солдати, котрі в цьому сміливо могли конкурувати з бездушністю кепеніковських героїв (в Німеччині). Але нещаслива війна та довголітнє надужиття солдатів в боротьбі проти власного народу нарешті підкопали також і цю сліпу слухняність.

Друга поправка, котру я повинен був зробити, стосується англійських робітників. Те, що я в першому виданні

оповідав про їх політичне туподумство та їх політичне безсилля, в новому виданні я не представляю вже більше як явище ще і нині загально поширене, лише як явище поволі зезаюче. Побіч російської революції повстання самостійної англійської робітничої партії є одною з найбільших історичних подій останніх років і одним з найбільш підбадьоруючих показників того, як швидко ми поступаємо паперед. Можливо, що незабаром також і ця найміцніша фортеця лібералізму опиниться в скрутному становищі і поставлена буде перед альтернативою, або капітулювати перед пролетеріатом, або шукати резервів у реакції, котрі хочай і дадуть лібералам змогу удержати на де-який час свої позиції, але тим певніше приведуть до катастрофи, в котрій, кінець-кінцем, буде захитано насильним шляхом через пролетарську революцію також і політичну силу Англії.

Поправки, котрі я зробив, найменше можуть свідчити про банкрутство або ослаблення тих засад, котрі я тут розвинув, — навпаки, ці останні видаються мені як раз самим розвитком історичних подій від часу першої появи мого твору обґрунтованими міцніше ніж коли-будь.

Берлін-Фріденау, листопад 1906 р.

К. Каутський.

Соціяльна реформа і соціяльна революція

І. Що таке соціяльна революція.

Мало є понять, за які-б так сперечались, як за поняття „революція“. Це можна почасти приписати тому, що жадне поняття не є так противне існуючим інтересам і упередженням, як це поняття, а по части ж і тому, що не багато є таких понять, котрі припускають стільки товмачень.

Події здебільшого не можна розмежувати так різко, як річі, а надто суспільні події, які страшенно заплутані і стають що раз більше заплутаними в міру того, як поступає суспільство, себ-то — чим різнороднішими робляться форми спільної діяльності людей. А до найбільш заплутаних подій і належить соціяльна революція, себ-то: цілковита переміна форм спільної діяльності людей, які унаслідувано від минулого.

То й не диво, що це слово, яке всі вживають, вживає кожен в іншому значінню, і той самий чоловік в різні часи вживає його в іншому значінню. Одні розуміють під цим словом барикади, палення замків, гільотини, сентябрські вбивства, сполучення усього найогиднішого. Другі хотіли-б відібрати цьому слову всю його гостроту і вживати його в значінню великих, але непомітних мирних перетворів суспільства, подібних до тих, які наступили завдяки відкриттю Америки або винайденню парової машини,

Між цими двома скрайніми розуміннями є ще багато посередних ступнів.

Маркс в своїй передмові до „Критики політичної економії“ розумів під революцією повільну або й більш швидко перемену цілої величезної правної і політичної надбудови суспільства, яка впливає з переміни її економічних основ.

Коли ми триматимемося цього определення, то зразу ж з поняття соціальної революції виділяється „переміна економічних основ“, яку виконали парова машина або відкриття Америки. Ця переміна є **причиною** революції, а не самою революцією.

Але я не хотів зупинитися над цим определенням соціальної революції. Її можна розуміти і в вужчому значінню, тоді не кожний переворот правної і політичної надбудови суспільства є революцією, але є **особлива форма** або **особлива метода** перевороту, яку розуміють при цим.

Кожний соціаліст домагається соціальної революції в ширшому значінню, алеж є соціалісти, які вікидають **революцію** і бажають досягти соціального перевороту за поміччю самих **реформ**. Соціальній революції протиставляють соціальну реформу. Над цим протиставленням і дискутується тепер у наших рядах. То ж лише про соціальну революцію в цьому вужчому значінню, як про особливу методу соціального перевороту, хочу я тут говорити.

Протилежність між реформою та революцією є не в тім, що в одному випадкові вживається насильства, а в другому ні. Кожда правна і політична норма є насильною нормою, яку переводиться силою державної власти. Так само і осібні роди ужиття насильства — улична боротьба і кари на горло — не є головними відзнаками революції від реформи. Вони впливають з осібних умовин і не конче є нерозлучні з революцією, бо можуть супроводити й реформаційний рух. Витворення „**Національної Ради**“ з послів третього стану у Франції 17 юня 1789 року було од-

ною з найбільших революційних подій, а однак відбулося без жадного насильства, і, навпаки, та ж сама Франція бачила в 1774 і 1775 рр. великі повстання, які мали єдину цілком не революційну мету — добитися такої такси на хліб, яка-б положила кінець підвищенню цін на хліб!

Вказівка на вуличну боротьбу і на карі на горло, як на відзнаки революції, є рівночасно і вказівкою на джерело, з якого ми можемо набрати зрозуміння, що до істоти революції. Великий переворот, який почався у Франції в 1789 році, став клясичним типом кожної революції. Коли говорять про революцію взагалі, то мають на увазі цю революцію. По ній найкраще можна зрозуміти істоту революції і її протилежність до реформи. Революцію попередив цілий ряд спроб реформ, з яких найвідоміші реформи Тюрго, спроб, які з багатьох поглядів прямували до того ж самого, що потім виконала революція. Що відзначає реформи Тюрго від відповідних заряджень революції? Між одними а другими лежить **здобуття політичної влади новою клясою**. Це є істотною різницею між революцією та реформою. Заходи, які прямують до пристосування правної і політичної надбудови суспільства до змінених економічних умов, будуть **реформами**, коли їх видають кляси, пануючі до того часу в суспільстві політично і економічно, вони є реформами навіть тоді, коли їх не дається з доброї волі, але під напором пригноблених кляс, або ж обставини примушують це зробити; навпаки ж, такі заходи є впливами **революції**, коли їх виконує кляса до того часу економічно і політично пригноблена, що тепер завоювала політичну власть, яку мусить для своєї користи ужити і то донконець на те, щоби швидче чи повільніше перемінити цілу політичну і правну надбудову і утворити нові форми суспільної діяльності людей.

Здобуття державної влади клясою до того часу пригнобленою, себ-то **політична революція**, є тому істотною відзнакою **соціальної революції** в вужчій значінню,

в протилежності до соціальної **реформи**. Хто відкидає принципіально політичну революцію, як засіб для соціального перевороту, або хоче обмежити її такими заходами, яких можна добитися від пануючих клас, той є **соціальним реформатором**, хоч-би його суспільний ідеал і як був противний існуючому суспільному ладові. Навпаки, революціонером є кожен, хто прямує до того, щоби пригноблена до цього часу класа завойовала державну владу. Він не тратить цього характеру й тоді, коли хоче приготувати або прискорити це завойовання влади за поміччю соціальних реформ, які намагається вибороти у пануючих клас. Не **домогання** соціальних реформ, але ясно висловлене **обмеження** на них самих, відріжняє соціального реформатора від соціального революціонера. З другого ж боку лише та **політична революція** стає **соціальною революцією**, яку виконує **суспільно пригноблена до цього часу класа**, що змушена довершити свою політичну емансипацію соціальною тому, що її дотеперішнє суспільне становище стоїть в непримиримій суперечності до її політичного панування. Незгода серед пануючих клас, хоч би вона прибрала не знати якіх гострих форм горожанської війни, не є соціальною революцією.

Я й говоритиму тут про соціальну революцію в цьому, вище з'ясованому значінню.

2. Еволюція і революція.

Соціальна реформа може дуже гарно погодитися з інтересами пануючих клас, лишаючи при цьому їхнє суспільне становище незмінним, а іноді, при певних обставинах, може навіть і зміцнити його. Соціальна революція в самій істоті противна інтересам пануючих клас тому, що вона в кождім разі означає знищення їхнього пануючого становища. Тому й не диво, що всі пануючі класи завше оббріхували революцію, ганьбили її і, коли вона, здавалося, загрожувала їхньому становиску, протиставляли ідеї соці-

яльної революції ідею соціальної реформи, яку підносили до неба — дуже часто, розуміється, лише для того, аби не дати їй можливості здійснитися на землі.

Доказів проти революції черпано з сучасних пануючих філософічних систем. Доки християнство панувало над думками людей, відкидали революцію, як грішне повстання проти поставленого від Бога уряду. В новім завіті винаходили багато доказів цьому, через те, що він повстав за часів римського царства, в добу, коли кожне повстання проти володарів здавалося безнадійним і всяке політичне самостійне життя зупинилося. Революційні кляси відповідали, розуміється, доказами зі старого завіту, в якому ще живе дух первісної народньої демократії.

Коли ж теологічний спосіб думання замінено правним, определювано революцію як насильне ламання існуючого правного ладу. Але ж ніхто не може мати права ламати право, виходило, отже, що право на революцію є абсурдом, а революція в кождім разі є порушенням права. Але представники кляс збуджених до життя протиставляли існуючому — історично повставшому праву — право, якого домагалися вони як вічного, розумного і природного права, як невідбійне людське право. Отже завоювання назад цього останнього права, яке очевидячки могло бути втрачене лише через ломлення права, ніяким чином не могло бути порушенням права, навіть коли-би це сталося і за поміччю революції.

Тепер не роблять жадного вражіння гучні теологічні слова, а надто в революційних клясах суспільства. Але також і вказування на історичне право втратило вже свою силу. Бо ж революційне джерело сучасного права і сучасних урядів за-молоде для того, щоби його признати легальним. Не лише французський уряд, але й династії Італії, Гішпанії, Болгарії, Англії, Голяндії є революційного походження; королі Баварії, Віртембергу, великі герцоги Бадена і Гесена мають не лише свої титули, але й значну

частину своїх земель завдяки протекції революційного парвеню — Наполеона. Гогенцолерни дійшли до свого теперішнього становища по строщених тронах, й самі Габсбурги поклонилися мадярській революції. Державний зрадник Андраші, котрого поза очі присуджено на шибеницю в 1852 році, став в 1867 р. імперським міністром, не зрадивши ідеям національної мадярської революції 1848 року.

Сама буржуазія брала діяльну участь в усіх тих переломах історичного права. А ставши пануючою клясою вона не могла вже в ім'я цього права осуджувати революцію, хоч її філософія права і робила все можливе, аби погодити природне право з історичним. Вона мусіла шукати кращих доказів для запламлення революції, і вона їх знайшла в новому світогляді, що повстав разом з нею — в природознавчій. Доки буржуазія була революційною, доти і в природознавстві (в геології і біології) панували **теорії катастроф**, які виходили з того погляду, що розвій в природі поступає великими раптовими скоками. По буржуазній революції, місце теорій катастроф заступила думка повільного, непомітного розвою, який впливає з нагромадження численних дрібних кроків поступу і пристосовань в конкуренційній боротьбі. Революційній буржуазії була близька думка про катастрофи в природі, буржуазії реакційній думка ця здавалася нерозумною й неприродною.

Я, розуміється, не хочу цим сказати, що теорії природознавців уклалися що-разу під впливом політичних і соціальних потреб буржуазії. Самі заступники теорій катастроф бували іноді досить реакційними і як-найменше настроєні революційно. Але на кожного, мимомого волі, впливає світогляд кляси, серед якої він живе, і кождий надає щось з того і своїм науковим поглядам. Про Дарвіна докладно знаємо, що на його наукові гіпотези дуже вплинули економічні теорії Т. Р. Мальтуса, цього рішучого противника революції. І це теж не є випадковим, що теорії ево-

люції походять з Англії (Ляйель, Дарвін), держави, котрої історія протягом 250 років показує лише спроби революцій, які пануючі класи все вмiли в час задушити.

Слушність або неслухність якогось погляду не залежить, розуміється, від того, що він впливає з настрою певної класи. Але від цього настрою залежить його історичне значіння. Коли ширші верстви народу прийняли з запалом нові теорії розвою, яких вони не мали жадної змоги провiрити, то це залежить від того, що ці теорії відповідали глибоко перечутим потребам цих верств. З одного боку — і це зробило їх дорожчими для революційних верств — вони усували краще ніж старі теорії катастроф, усяку конечність надприродної сили, яка ступнево за поміччю цілого ряду творчих актів сотворює світ; з другого боку — і через це вони найдужче сподобалися буржуазії — признавали вони кожду революцію, кожду катастрофу чимсь не-природним, противним законам природи, а через це й нерозумним. Хто хоче тепер науково поборювати революцію, той робить це в ім'я природознавчої теорії еволюції, яка вчить, що природа не знає скоків, що жадна нагла переміна соціальних умовин є неможливою, що поступ можливий лише шляхом згромадження найдрібніших перемін, поліпшень, званих в суспільстві соціальними реформами. З цього погляду — революція є ненауковим поняттям, проти нього науково-освічені люде можуть лише здвигнути плечима.

На це можна-би зауважити, що не годиться без застережень рівняти між собою суспільні й природні події. Правда, що, як це ми зараз бачили, наше розуміння одних явищ впливає, і то мимо волі, на розуміння других, але це саме не є чимсь корисним і ми повинні не тільки не вимагати свідомого перенесення законів одного роду явищ на другий, але навпаки, обмежувати це перенесення. Певно, що кождий поступ в методах досліду і розуміння одного роду явищ може й буде посувати наперед наші методи досліду і погляди на явища другого роду; але так само

справедливо й те, що кождий з цих родів явищ має також і свої своєрідні закони, які не мають значіння для иншого роду.

Навіть неживу та оживлену природу треба строго розрізняти, і нікому не впаде на думку закон, який має значіння для одного з цих світів, по зверхній лише подібности переносити цілком на другий, наприклад, проблеми полового розмноження і спадковости розв'язувати за поміччю законів хемічних сполучень. Але ж такої ж самої хиби допускається тоді, коли природні закони просто прикладаються до суспільства, наприклад, коли конкуренцію, покликуючись на боротьбу за існування, оголошується, як природну конечність, або коли з законів природної еволюції виводиться непридатність і неможливість суспільної революції.

Але на це можна б ще більше відповісти. Бо коли вже й навіки минув в природознавстві час старих теорій катастроф, то навіть і нові теорії, по яких еволюція твориться лише при помочі нагромадження найдрібніших, непомітних перемін, натрапляють на сильні суперечности; з одного боку росте прихильність до квієтистичних теорій, до теорій консервативних, які і саму еволюцію скорочують до мінімуму, з другого ж боку самі факти змушують дати катастрофам більше місця в природнім розвою. Це має значіння як для Ляйєлівських теорій геольогичної, так і для Дарвінівських теорій органічної еволюції.

Повстає рід синтези між старими теоріями катастроф та новими — еволюції, подібний до синтези, яку находимо в марксізмі. Подібно тому, як цей розріжняє повільний економічний розвій і більш поспішний переворот правної і політичної надбудови, так і де-які з новіших теорій біольогичних і геольогичних признають, поруч повільного нагромадження дрібних і дрібнесеньких перемін, також і раптові далеко сягаючі переміни форм, катастрофи, які впливають із цих перемін.

Дуже цікавим прикладом того роду є спостереження, які подав на останньому засіданню природознавців у Гамбурзі де-Фріс (de Vries). Він зауважив, що види рослин і звірів довгий час лишаються без перемін: де-які нарешті, коли зістаріються і не можуть пристосуватися до житєвих умов, які тим часом змінилися, погибають. Інші види є щасливіші, вони раптово вибухають, як то він сам висловлюється, аби дати життя новим численним формам, з яких одні приймаються й розмножуються, другі ж, які не відповідають житєвим умовинам, погибають.

Я не маю наміру робити з цих нових спостережень висновків на користь революції, бо це значило би зробити ту саму хибу, якої допускаються ті, що з еволюційної теорії виводять теорії про непридатність революції. Але згадані факти доводять, що найменше, що й самі природознавці не згоджуються що до ролі катастроф в розвою землі і організмів, так що вже з самої цієї причини було би хибним робити висновки про ролю революції в розвою суспільства на підставі якихось їхніх гіпотез.

Коли ж де-які люде, не вважаючи ні на що, хочуть все таки робити такі висновки, то ми можемо привести всім відомий приклад, який добре доводить, що природа теж робить скоки: маю на думці тут акт **родження**. Родження є скоком. Тут відразу з плоду, який є частию матерного організму, має спільний з ним обіг крові, відживлюється за посередництвом матерного організму, не дихає, — робиться самостійна людська істота, з власним обігом крові, істота, що дихає і кричить, що сама приймає поживу і виділяє решту через кишки.

Аналогія між родженням та революцією відноситься не лише до раптовности події. Коли придивимось пильніше, то зауважимо, що ця раптовна переміна при родженню обмежується самими **функціями**. **Органи** розвиваються лише повільно, і лише на певнім ступені розвою стає можливим той скок, який нараз дає волю

їх функціям. Коли цей скок трапляється тоді, як ще цей розвій не дійшов до цього ступня, то наслідком того буде не початок нових функцій органів, але задержання всіх функцій — смерть нового створіння. З другого ж боку повільний розвій органів в матерному лоні міг би тягтися ще довго, вони ніколи не могли би почати своїх нових функцій без революційного акту родження. На певнім степені розвою органів скок цей стає неминучим.

Таке саме здибуємо і в суспільстві. І тут революції є наслідком повільних поступених розвоїв (еволуцій). І тут суспільні органи повільно розвиваються. Що може змінитись раптово одним замахом, революційно, — так це їхні функції. Залізничі розвиваються лише поволі. А проте можна за одним замахом перетворити залізницю з капіталістично-функціонуючого підприємства, яке служить лише до збогачення певного числа капіталістів, на соціалістично-функціонуюче підприємство, яке служило-би виключно для загального добра. І так само як при родженню всі функції дитини рівночасно підпадають революції — обіг крові, дихання, травлення — так само і всі функції залізничі мусять підпасти рівночасно за одним замахом революції, бо всі вони як найтісніше злучені між собою. Не можна удержавлювати ці функції поступово, одну по другій, наприклад, сьогодні функцію машиніста і кочегара, по кількох літах функцію залізничих сторожів, ще по кількох роках — қасірів, бухгалтерів і т. д. Це на прикладі залізничі видно дуже ясно; але не менше безглуздим, як поступенна соціалізація ріжних функцій залізничі, була-би соціалізація якого-небудь міністерства в централістичній державі. Держава також є одноцільний організм, якого органи мусять функціонувати всі разом; не можна змінити функцій одного з них, не змінивши функцій цілої решти. Ідея ступеневого завоювання окремих виділів міністерства соціаль-демократією є не менше дивною, як була-би спроба розділити акт родження на кілька окремих

актів, слідуючих один по другім через який місяць то що, при чому при кождому з тих актів який-небудь окремий орган переходив би зі стану плоду в стан органу самостійної дитини, а при тім дитина лишилася би на матерній пуповині доки вона не вивчилася би ходити і говорити.

Коли ж не можна залізниць або міністерства перемінити ступнево із капіталістичного функціонування на соціалістичне, а можна це зробити лише одним замахом, і то всі органи нараз, рівночасно, з органів капіталу зробити органами робітничої кляси, то це можливо лише на певнім ступні розвою органів суспільства; при чому розуміється і в суспільстві не можна, так як і в організмі материнім, науково докладно означити, коли розвій дійшов до потрібного ступня дозрілости.

З другого боку акт родження не означає ще закінчення розвою органів людських, а лише початок нової доби їх розвою. Дитина попадає тепер в нові умови, при яких повстають нові органи, а існуючі вже розвиваються далі в осібному напрямі. В роті виростають зуби, очі навчаються дивитися, руки — хапати річі, ноги — ходити, уста — говорити і т. д. Так само і соціяльна революція не може означати закінчення соціяльного розвою, а лише представити початок нового розвою. Соціалістична революція може за одним замахом перевести фабрики з капіталістичної власности на суспільну власність. Але лише ступнево при поволі поступаючим розвою можна було би фабрику зробити не місцем нудної, відражуючої, примусової праці, як тепер, а місцем радісної діяльности охочих до життя людей. Соціалістична революція могла би також за одним замахом повернути й існуючі тепер великі рільні господарства на суспільну власність. Де ж, навпаки, існують переважно невеликі рільні господарства, там треба б наперед утворити органи суспільної, соціалістичної продукції в рільній господарці, а це може бути лише ділом повільного розвою.

Ми бачимо, що аналогію між родженням та революцією можна б повести досить далеко. Але це, розуміється, свідчить лише про те, що несправедливо, покликаючись на природу, уявляти собі соціальну революцію, як щось доконче нерозумне і неприродне. Але ми, як вже сказано, не маємо права з подій в природі робити висновки про події в суспільстві. А тому ми й не маємо права йти далі і на підставі цієї аналогії твердити, що так як кожда жива істота мусить раз перебути катастрофу, щоби дійти до вищого ступню розвою (акт родження або вилуплення з яйця), то так само і кожде суспільство може лише завдяки катастрофі піднятися на вищий ступінь розвою.

3. Революції в старинних і середньовічних часах.

До розв'язання питання, чи революція є кінечністю чи ні, можемо ми дійти лише шляхом досліджування фактів, що відзначають хід суспільного розвою, а не шляхом природознавчо-історичних аналогій. Але досить глянути на цей хід розвою, щоби побачити, що соціальна революція, в нашому взятому тут вужчому значінню, не є кінечним наслідком кожного суспільного розвою. Ще до повстання клясових противенств і політичної влади існував суспільний розвій і то навіть дуже значний. Але, розуміється, в цій стадії розвою захоплення політичної влади пригнобленою клясою, себ-то соціальна революція, було неможливим.

Та навіть коли повстали клясові противенства і державна власть, то ще довго не здибуємо ні в старинних, ні в середніх віках нічого, щоби цілком відповідало нашому розумінню соціальної революції. Правда, ми здибуємо жорстоку клясову боротьбу, горжанські війни, притаєні політичні катастрофи, але не бачимо, щоб яка-небудь з цих катастроф викликала

тривалу і ґрунтовну перемену в відносинах власности а через те і нову суспільну форму.

Причину цього бачу я в слідуючій: в старинні, а також і в середні віки, центром ваги економічного і політичного життя була **громада**. Кожда громада представляла собою у всіх найголовніших точках одиницю, котра сама заспокоювала свої потреби і лише слабо була звязана з зовнішнім світом. Великі держави були лише конгломератом громад, які тримала вкупі або династія, або якась з громад, що панувала і визискувала інші громади. Кожда громада розвивалась економічно незалежно від інших, відповідно до своїх місцевих умовин, а відповідно цьому вела і свою особну клясову боротьбу. Отже політичні революції у ті часи були передовсім лише комунальними революціями; було очевидячки неможливо перемінити ціле суспільне життя якогось більшого obszaru при помочі такої політичної революції.

Чим менше число одиниць бере участь у суспільному рухові, чим менше є він масовим рухом, тим менше помічається в ньому загальне, закономірне, тим більше переважає в ньому випадкове і особисте. Це повинно було ще збільшити ріжнومانітність клясової боротьби в ріжних громадах. Але тому, що в клясовій боротьбі не виступали масові події, бо загальне і закономірне закривалося випадковим і особистим, то і не можна було дійти до глибшого зрозуміння суспільних причин і цілей клясових рухів. Хоч і як величною є філософія греків, однак поняття наукової політичної економії лишилося їй чужим. Арістотель положив їй лише початок; те, що крім того зробили на економічному полі греки і римляне, було лише вказівками до практичного господарства, властиво порадами для рілничої господарки, як це написали Ксенофонт і Варро.

Коли ж глибші суспільні причини що до становища поодиноких кляс, були укріті і прислѣднюва-

лися діяльністю поодиноких осіб і місцевими випадковостями, то не диво, що і пригноблені кляси, скоро дірвались до політичної влади, уживали її насамперед на те, щоб усунути поодиноких осіб і поодинокі місцеві урядження, а не додумувалися до того, щоб утворити новий суспільний лад.

Найголовнішою ж причиною, що ставала на перешкоді таким революційним змаганням, буха повільність економічного розвою. Він посувався непомітно; селяне, ремісники робили так, як позивкали за дідів і прадідів: старе випробуване було гарне, досконале. А навіть коли й домагалися нового, то намагалися запевнити себе і інших, що це є поворотом до старого, забутого. Технічний поступ не викликав потреби нових форм власности, бо поступ цей був лише дальшим розвоєм суспільного поділу праці, розділом одного ремесства на кілька. Але в кожному новому ремесстві продуковано так само, як і в старому, руками, знаяддя грало незначну ролю, а рішаюче значіння мала вправність руки. Правда, поруч з селянами і ремісниками здибуємо і великі підприємства — а в останні часи старинних віків також і індустріяльні — але в них працюють невільники, які стоять по за громадою як чужинці. Такі підприємства були лише розкішю, вони не могли розвинути якоїсь більшої господарської сили, крім скоро проминаючої під час великих війн, що ослаблювали селянське господарство і знижували ціни на невільників. Вища форма господарства і новий соціяльний ідеал не можуть повстати з господарства, опертого на рабстві.

Єдиними формами капіталу, які розвинулися в старинні і середні віки, були лихварський і торговельний капітал. Обидва вони можуть викликати часом раптові перемини в господарстві. Але торговельний капітал міг викликати лише поділ старих ремесств на більше число нових і великий промисел, що ведеться невільницькими руками; лихварський капітал впливав лише шкідливо на існуючі вже форми продукції, не витворюючи нових. Боротьба проти лихварського ка-

піталу і проти великого рільничого господарства, яке велося за поміччю невільників, викликала часом політичні борби, подібні до сучасних соціальних революцій. Але їх метою є завжди відбудування старого ладу, а не оновлення суспільності. Так було за часів Сольона, коли було знищено довги селян Аттики, або при рухах римських селян і пролетарів, рухах, які одержали свою назву від імени обох Гракхів.

До всіх цих причин — повільности економічного розвою, браку в пізнанню глибшого звязку суспільних чинників, розділення політичного життя між численними ріжноманітними громадами — прилучається в клясичній старині, а часто й у середні віки, той факт, що засоби для здавлення руху повстаючих кляс були порівняюче дуже незначні. Бюрократії не було, а принаймні не було її там, де ще панувало живе політичне життя і де велася найдужча клясова боротьба. В римській державі, напр., розвинулася бюрократія доперва за часів цезарів. Відносини внутрі окремих громад, а також відносини поміж ними були прості, які лехко можна було зрозуміти, які не потребували фахового вміння. Пануючі кляси могли з посеред себе вибирати потрібних для кермування державою мужів, тим більше, що тоді панування лишало ще багато вільного часу, який уживано на заняття мистецтвом, наукою, філософією, політикою. Пануючі кляси не лише панували, але й кермували.

З другого боку народня маса не була цілком беззахистою. Саме в найліпші часи клясичної доби панувала система міліції і кождий горожанин мав зброю. При таких відносинах не раз досить було навіть малої переміни в розприділюванню сили між клясами, щоби поставити до кормиги нову клясу; клясовим противенством важко було загостритися до того, щоби в пригноблених клясах вкорінилася глибоко думка про лілковитий переворот усього існуючого ладу, щоби серед гноблячих кляс стало загальним правом уперте відстоювання всіх своїх привілеїв. І це мало вплив

такий, що політичні революції, як вже згадано, здебільшого змагалися викоринити поодинокі хиби, усунути поодиноких осіб; але ж це впливало й на те, що нерідко удавалося уступками відвернути подібну революцію.

Між сучасними великими державами стоїть Англія — не економічно, але по своїм політичним формам — найблище до середніх віків; бюрократія і мілітаризм розвинені в ній найменше з усіх інших держав; вона має аристократію, яка не лише панує але й кермує; відповідно до цього є вона тою з сучасних держав, в яких змагання пригноблених кляс обмежуються здебільшого на усуненню поодиноких хиб, замість того, щоби звернутися проти цілого суспільного устрою; вона є тою з держав, в якій найбільше робиться уступок, щоби запобігти революціям.

Коли загальне озброєння не сприяло великим соціяльним революціям, то за те дуже полехшувало те, що кляси при дрібних незгодах збройно ставали одні проти других. В старинні і середні віки не бракувало кривавих повстань і горожанських війн. Лютість цих повстань і війн часто бувала дуже великою і вела иноді до вигнання і експропріяції, а навіть і до знищення переможених. Хто в насильствах бачить відзнаку соціяльної революції, той знайде чимало таких революцій в давні часи. Але хто признає соціяльну революцію лише там, де гноблена до того часу кляса через осягнення політичної влади переминює правну і політичну надбудову суспільства, себ-то відносини власности, той не знайде там соціяльної революції. Соціяльний розвій іде там повільно, з маленькими скоками, не концентруючись в поодиноких великих катастрофах, але розділюючись на багато невеличких; іде на перший погляд без звязи, часто перериваючись, усе відновляючись, здебільшого несвідомо. Найбільший суспільний переворот тої доби — усунення кріпацтва в Європі — переводиться так непомітно, що сучасники не кажуть нічого про це, і ми примушені тепер відновити собі його за поміччю гіпотез.

4. Соціяльна революція капіталістичної доби.

Цілком инакше укладаються річі, скоро настає капіталістичний спосіб продукції. Коли-б я почав розводитися над його механізмом і наслідками, то це завело-би нас дуже далеко і значило-би повторяти відомі всім річі. Тож досить того, що капіталістичний спосіб продукції творить сучасну державу, яка зносить політичну незалежність громад і повітів, а разом з цим їхню економічну незалежність. Кожда з них стає частию цілого, втрачує своє право і свою своєрідність, всі вони зрівнюються, всі вони підпадають однаковим законам, однаковим податкам, судам, урядованню. Тому й мусить сучасна держава прямувати до того, щоби стати національною державою, до других рівностей прилучити ще й однаковість мови.

Вплив державної влади на суспільне життя стає тепер цілком иньшим, ніж в віках старинних і середньовічних. Кожда значна політична переміна в сучасній державі впливає відразу глибоко на величезний політичний округ і то однаковим чином і одночасно. Осягнення політичної влади клясою, що була до того часу пригнобленою, мусить вже хоч-би лише через це викликати цілком иньші соціяльні наслідки, ніж було це раніше.

До того прилучається й те, що могутність сучасної державної влади страшенно піднеслася. Технічна революція капіталізму розширюється також і на військову техніку. Від часу реформації військова зброя все вдосконалюється, але разом з тим стає і що-раз дорожчою; вона стає привілеєм державної влади. Вже це одно відокремлює військо від народу навіть і там, де існує загальна військова повинність, коли вона не доповнюється озброєнням народу, чого немає в жадній державі. Скрізь військова старшина — фахові салдати — відокремлені від народу і складають упривілейовану касту.

Але й економічні средства сучасної централістичної держави в порівнянні до средств колишніх держав є величезні. Вона охоплює багатства величезного обшару, котрого технічні средства лишили далеко позад себе технічні средства навіть найвищих культур старинних віків.

До того розпоряджає сучасна держава такою централізованою бюрократією, як жадна колишня держава. Задачі сучасної державної влади вирости до таких великих розмірів, що неможливо виконувати їх без далеко йдучого поділу праці і високо піднесеної фахової освіти. Але капіталістичний спосіб продукції забирає пануючим клясам вільний час, який вони колись мали. Коли вони й не продукують, а живуть визискуванням продукуючих кляс, то все ж таки вони не є гулящими визискувачами. Завдяки конкуренції, цій розгоновій силі сучасного господарського життя, мусять визискувачі без перестанку до знесилля боротися між собою, що й загрожує цілковитим знищенням тим, які в тій боротьбі падуть.

Тому капіталісти не мають а ні часу, а ні спокою, а ні підготовки а ні до діяльності наукової, а ні до занять мистецвом; вони навіть не мають спромоги брати регулярну участь в кермуванні державою. Пануючі кляси перестають тепер займатися не лише мистецвом і науками, але й кермуванням держави. Це лишаяють вони нанятим робітникам — бюрократії. Капіталістична кляса панує, але не кермує. Вона вдовольняється тим, що панує над правительством. Тим самим вдовольнялася перед нею і підупадаюча февдальна шляхта, яка перестроїлася на двірську шляхту. Але ж те, що у февдальної шляхти було наслідком її підупаду і відцурання від суспільних функцій, те у кляси капіталістичної впливає саме з її соціальних завдань і належить до її істоти.

При помочі такої сильної державної влади може якась кляса ще довго панувати навіть й тоді, коли вже стала непотрібною, ба навіть шкідливою. І чим

міцнішою є державна власть, тим сильніше спирається на неї пануюча кляса, тим більш уперто тримається своїх привілеїв, тим менше подається на уступки. Але чим довше вдержує вона таким чином своє панування, тим острішими мусять стати клясові противенства, тим більшим мусить бути, коли зрештою таки настане, політичне зруйнування, тим глибше мусять сягнути тоді соціяльні реформи, які вплинуть з нього, тим швидче завоювання пригнобленою клясою державної власти зробиться соціяльною революцією.

Але рівночасно кляси, що борються, стають все свідоміші суспільних наслідків своєї політичної боротьби. При капіталістичному способі продукції темп економічного розвою є дуже прискорений. Економічний переворот, який розпочала доба винаходів, продовжувався з заведенням машин в індустрії. Від того часу наші економічні відносини без перестанку міняються, не лише швидко відкидається старе, але й швидко твориться нове. Поняття давнини, традиції, перестає бути однаковим з поняттям випробуваного, гідного пошани, незайманого. Воно сходиться з поняттям недосконалого, неvistарчаючого, пережитого. З економічного життя переходить цей погляд і на мистецтво, науку й політику. Як колись без критики трималися старого, так тепер без критики радо відкидають старе просто лише тому, що воно старе, а час, якого досить для того, щоб якась машина, інституція, теорія, напрям у мистецтві стали старими, а значить і перестарілими, стає все коротшим. Коли раніше витворювано з свідомістю, що витворюється на віки, віддаючись цілою душею праці, як це є можливим при таким переконанню, то тепер витворюється для нетрівкого, хвилевого ефекту з цілою легкодумністю, що впливає з такого переконання. Витворене тепер таким чином часто не лише через моду а й фактично стає за короткий час негідним, перестарілим.

Новим же є те, до чого найшвидче придивляємося і що глибше досліджуємо. Звичайне й щоденне вва-

жається чимсь таким, що розуміється само собою. Певно люде значно раніше зупинялися думкою над причинами соняшного затміння, як над сходом і заходом сонця. Так само й змагання до пізнання законів суспільних явищ мусіло бути незначним, доки ці події були чимсь старим, звиклим, зрозумілим, „природним“. І, навпаки, змагання мусіло відразу зміцнитися, скоро з'явилися нові, нечувані прояви в суспільнім життю. Це не старе февдальне, але нове капіталістичне господарство, що виникло поруч нього в 17-м віці, вперше викликало наукове спостереження.

Але ще більший вплив на повстання економічної науки мав другий момент. Капіталістична продукція є продукцією масовою. Типом сучасної капіталістичної держави є велика держава. Сучасна економія, як і сучасна політика, мають діло з **масовими явищами**. Чим більша кількість однородних явищ спостерігається, тим дужче, як я вже зауважив, визначається в них загальне і закономірне, тим дужче відсувається в них індивідуальне і випадкове на задній плян, тим лехше стає винайти закони їхніх рухів. Методичне масове спостереження суспільних явищ — статистика і наука про суспільність, що впливає з політичної економії, котрої найвищою точкою є матеріялістичний погляд на історію, — стали можливими лише при капіталістичному способі продукції. Лише тепер змогли кляси дійти до нової свідомости суспільного значіння їх боротьби, лише тепер можуть вони ставити собі великі суспільні цілі, не як довільні мрії і побожні бажання, які розбиваються об жорстокі факти, але як висновки наукового вдивлювання в економічно можливе і конечне. Правда, й ці наукові погляди можуть показатися хибними, де-які з тих висновків можуть показатися ілюзіями. Але які б часом і не були великі ці хиби, вони не можуть затерти характеру правдивої науки, а саме змагання до одноцільного зведення всіх подій в науці про суспільство до єдиного не маючого жадних противенств цілого, себ-то до пізнання цілого су-

спільства як одноцільного організму, в котрому не можна перемінати самовільно і без звязку з другими поодинокі частини. Теоретична критика суспільно-пригноблених кляс направляється відтепер усе більше не проти поодиноких осіб і закладів, але проти **цілого сучасного суспільства** і так само завдяки цьому пізнанню, кожда пригноблена кляса, яка завоювала політичну власть, є змушена перемінити всі суспільні основи.

Капіталістичне суспільство, яке виплинуло з революції 1789 року й послідуєчих звязаних з нею подій, уявляли собі заздалегідь в головних рисах фізіократи і їх англійські заступники.

Від цих різниць між сучасною державою і сучасним суспільством та старинними і середньовічними організаціями залежить і різниця форм їх розвою: там розвій переважно несвідомий і все розбивається на місцеві і особисті сварки і боротьби, повстання численних дрібних громад, що стоять на різних степенях розвою; тут — все більше і більше свідомий, який змагає до виконання великої суспільної мети, яку виставила й науково пропагує критична праця. Політичні революції вибухають рідше, але розміром вони більші і їх соціяльні наслідки значніші.

Переходом від старинних і середньовічних горожанських війн до новочасної соціяльної революції, в згаданому на початку значінню, є реформація, яка ще є напів середньовічною та вже напів новочасною. Вище від неї стоїть вже англійська революція середини 17-ого віку, поки зрештою велика французська революція не дає клясичного типу соціяльної революції, в порівнанню до якої повстання 1830 і 1848 рр. є лише слабим відгомонам.

Соціяльна революція в ужитому тут значінню є характеристичним ступнем капіталістичного розвою суспільства і капіталістичної держави. Ії ми не здибуємо перед капіталізмом, бо тоді політичні рами завузькі, суспільна свідомість замало для того розвинена. Вона

шезне разом з капіталізмом тому, що його може перемогти лише пролетаріят, котрий, яко найнизша кляса, мусить вжити своє панування на те, щоби знищити всяке панування кляс і взагалі кляси, а разом з тим і причину всякої соціальної революції.

Тепер, однак, повстає велике питання, питання, яке нас тепер глибоко захоплює, яке має великий вплив на наше практичне поступовання — чи час соціальної революції тепер вже минув, чи ні? Чи вже маємо тепер політичні умовини для того, аби перехід від капіталізму до соціалізму був можливий без політичної революції, без завоювання політичної власти пролетаріяттом, чи може маємо ще сподіватися доби рішачючих борб за здобуття тої власти, себ-то доби революції? Чи ідея соціальної революції належить до тих перестарілих ідей, яких тримаються лише недумаючі прихильники старих поглядів або демагоги, що спекулюють на прихильність несвідомих мас, але які кожда чесна сучасна людина, що безсторонне придивляється до подій сучасного суспільства, мусить відкинути?

От в чому питання. Справді важне питання, якого не можна розв'язати якоюсь парою слів.

Ми найшли, що соціальна революція є плодом особливих історичних умовин. Вона потребує не лише страшенно напружених клясових противенств, але ще й великої національної держави, що знищує всі провінціяльні і комунальні осібні права і опирається на такий спосіб продукції, який знищує кождий партикуляризм; далі вона припускає державну власть, яка спирається на бюрократію і мілітаризм, знання політичної економії і швидкий темп економічного поступу.

Жаден з цих чинників соціальної революції не ослаб в протягу остатніх десятиліть, а навпаки кождий з них зміцнився. Ще ніколи темп економічного розвою не був остільки швидким. Наукова політична економія, поступає, коли вже не в глибину, то в ширину, завдяки часописям. Ніколи ще не були економічні

погляди так розповсюджені як тепер, ніколи ще пануючі кляси, як і народні маси, не почували такої потреби уявити собі далекі наслідки своїх ділань і змагань. Це саме вказує вже на те, що ми не робимо величезного переходу від капіталізму до соціалізму непомітно, що ми не можемо поволі знищити панування визискуючих клас так, щоби вони цього не помітили, не вхопились за зброю і не вжили всіх, якіх лише мають засобів, щоби стримати пролетаріят, що підноситься на силах і значінню.

Але коли розуміння суспільних відносин не було ніколи так розширене як тепер, то і державна власть ніколи не була так міцна як тепер; ніколи ще не були так великі як тепер її військові, бюрократичні і економічні засоби. З цього випливає, що пролетаріят, коли завоює державну власть, дістане рівночасно силу відразу розпочати далекосягаючі соціальні переміни; але з цього ж таки випливає і те, що пануючі тепер кляси при помочи цієї сили можуть ще довго існувати та визискувати маси працюючого люду, не зважаючи на те, що вже зникла економічна необхідність їх існування. Але чим більше пануючі кляси спираються на державній машині і уживають її в цілях визиску та пригноблення, тим дужче мусить зрости неприязнь пролетаріяту, тим вище мусить підвестися клясова ненависть і зміцнитися змагання завоювати державну машину.

Проти цього закидають, що цей погляд не числиться з найновішими соціальними проявами, які ясно доводять, що розвій іде в иньшим напрямі. Кажуть, що противенство між пролетаріятом та буржуазією ніби то не більшає, а навпаки — меншає, і в кожній сучасній державі є ніби то досить демократичних установ, які дають змогу пролетаріятові коли й не досягнути всі влади, то досягнути певну силу частинами, поволі збільшувати її так, що зникає всяка необхідність соціальної революції. Подивимось, оскільки справедливі ці уваги.

5. Змякшення класових противенств.

Розглянемо насамперед першу увагу: буцім то противенство між буржуазією та пролетаріатом меншає. Я поминаю тут питання про індустріальні кризи, про які перед кількома роками запевнювано, що вони слабшають. Цей погляд збито так енергійно очевидними фактами, що я можу тут цілком спокійно поминути його і не пригадувати ще раз, бо це завело би нас дуже далеко. Не хочу також ще раз змагатися над так званою теорією зростаючого зубожіння, яку розсліджувано стільки разів, що вже й обридло. Над цією теорією при певній зручності можна розводитися без кінця й краю, при чому річ зводиться більше до досліджування слова убогість ніж до ствердження певних фактів.

Ми, соціялісти, всі годимося, що капіталістичний спосіб продукції, коли його залишають самому собі, веде в своїх наслідках до збільшення фізичної нужди; але рівнож згожуємося з тим, що вже й в сучасному суспільстві організація робітничої класи і втручання державної влади є в силі обмежити цю нужду; годимося й з тим, що емансипації пролетаріату можемо сподіватись не від його зростаючого занепаду, але від зросту його сили.

Але иньшим питанням є питання зростаючого **противенства** між буржуазією та пролетаріатом. Воно є насамперед питанням зростаючого **визиску**.

Що він зростає, це Маркс довів ще кільканадцять літ перед цим і, оскільки я знаю, ніхто ще не збив цього. Хто сперечається проти факта, що визиск пролетаріату зростає, той мусів би попередю довести спростування „Капіталу“ Маркса.

На те, розуміється, зробиться мені закид, що все те — то лише сіра теорія; для нас, мовляв, правдивим і доведеним є лише те, що ми можемо вхопити руками. Давайте нам не економічні закони, а статистичні числа. Але їх не так лехко зібрати, бо ще нікому не спадало

на думку подати статистику не лише заробітної платні але й зиску вже з тої причини, що вогнетривала каса є фортецею, яку навіть найплохіший, найдобродушний буржуа боронить, як той лев, від усякого втручання начальства.

Але ж, проте, існують таки обрахования зросту зарібної платні і иньших доходів. Одно з тих обрахowań, найновіше яке знаємо, ми й подамо тут. Його зробив А. Л. Бовлі (Bowley), що в марті 1895 р. читав про це відчит перед льондонським статистичним товариством (надрук. в „Журналі“ товариства, юнь 1895 р., стор. 224—285). Ми беремо звідти слідуочу таблицю:

Роки	Загальна сума річного доходу, що складається з зароб. платні.		Дохід не з зарібної платні			
	мільони фунтів стерл.	в процент. від усього народ. доход.	оподатковано подоходн. подат.		не оподатковано подоходн. подат.	
			міль. фунтів стерл.	в процент. від усього народ. доход.	мільони фунт. стерл.	в процент. від усього народ. доход.
1860	392	47	376	45 ¹ / ₃	64	7 ² / ₃
1866	464	45	485	47	81	8
1870	486	44 ¹ / ₂	521	48	85	7 ¹ / ₂
1874	609	45 ¹ / ₄	635	47 ¹ / ₄	100	7 ¹ / ₂
1877	591	43	652	47 ¹ / ₂	130	9 ¹ / ₂
1880	567	42	652	48 ¹ / ₂	126	9 ¹ / ₂
1883	609	42 ² / ₃	696	49	122	8 ¹ / ₃
1886	605	42	715	49 ¹ / ₂	125	8 ¹ / ₂
1891	699	43 ¹ / ₂	782	48 ¹ / ₂	130	8

Але ці данні викликають ріжні сумніви. Вони здаються мені надто оптимістичними, показують зріст суми зарібної платні більшим ніж воно є справді.

При обчислюванні суми зарібної платні поминув автор безробіття, а крім того, де не міг докладно ствердити перемін всередині робітничої кляси, припустав, що цілий ряд важних моментів лишився там однаковим без змін. На це він, яко статистик,

певно, мав право, але ж це саме є ті моменти, які все дуже переминюються на некористь рібїтничої кляси. Так напр., відношення між жіночою та чоловічою працею, між працею кваліфікованою (skilled) та не кваліфікованою.

Найбільше ж підозрілим здається те, що обчислення обмежилося лише небагатьома галузями праці, які всі, за винятком праці рільних робітників, є дуже гарно зорганізовані в заводів товариства, і що автор без застережень примає, що стан цілої робітничої кляси поліпшився пересічно так само, як і стан зорганізованих в заводів товариства робітників, які навіть в Англії складають не більше одної пятої з всіх робітників. Досить цікаво роздивитися хитання зарібних плат кожної з цих категорій робітників. Розмір зарібної платні в порівнанню до 1860 року (платню цього року приймаю за 100) був:

В році	1860	1866	1870	1874	1877	1880	1883	1886	1891
Рільні робітники	100	105	107	130	132	122	117	111	118
Будівляні роб.	100	116	116	162	128	125	125	126	128
Бавовняна індуст- рія	100	125	125	148	148	134	146	155	176
Вовняна індустр.	100	106	112	121	130	126	120	115	115
Залізна індустр.	100	127	127	143	112	112	110	100	124
Будівля машин .	100	108	110	124	123	120	127	126	126
Робітники газові	100	115	120	125	128	128	130	130	149
Матроси	100	113	103	129	123	102	118	110	143
Гірники	100	?	110	150	115	100	115	100	150
Пересічно	100	113	113	138	132	124	130	125	140

Ми бачимо, що пінесення зарібної платні на 40% від 1860 р. до 1891-го, як це Бовлі вирачував для цілої робітничої кляси в Англії, не є правдивим навіть для цілої робітничої аристократії. З винятком робітників бавовняної індустрії, які не дурно в Англії є консервативними і „взірцевими хлопцями“ для всіх, що мріють про „соціальний мир“, лише платня газових робітників, матросів і гірників була вищою від пересічної в 1891 р. Правда, газові

робітники завдячують їй зріст почасті політиці, яка по великих містах принесла комунальним робітникам де-які поліпшення. У газових робітників вплив конкуренції і визиску приватним капіталом відчувається дуже мало. Почасті на зріст заробітної платні в 1891 році мало вплив також раптове повстання „нового уніонізму“, який розбудив такі великі надії і так швидко загинув. Ще більше ніж у газових робітників підноситься заробітня платня в 1891 році у гірників і матросів, цілком раптово і наче скоком, майже випадково. У гірників платня в 1886 році була така ж сама як і в 1860, а навпаки в 1891 році зросла до 50 проц.! Тривалим успіхом цього назвати не можна. У будівляних робітників, у робітників вовняної і залізної індустрії підвищення заробітної платні з 1860 р. далеко не доходить до середньої висоти. Отже Бовлі вимагає від нас, аби ми признали, що заробітня платня цілої незорганізованої часті робітничої маси в Англії піднеслася за той самий час на 40 проц., тоді як у добре зорганізованих робітників залізної індустрії піднеслася платня лише на 25 проц.!

Але прийім ту його таблицю такою, якою вона є. Що вона показує нам? Навіть по цьому так незвичайно оптимістичному обліченню стає заробітня платня робітників все меншою частиною народних доходів. Від 1860 до 1874 р. вона складає 45 проц., від 1877 до 1891 — лише $42\frac{2}{3}$. Коли ми, через брак докладніших чисел, прийемо, що сума доходів, що підпадають доходуовому оподаткованню, отже за вилученням заробітної платні, є рівною масі надвартости, то побачимо, що ця остання була в 1860 році ще на 320 мільонів марок меншою від суми заробітної платні, 1891-го ж року маса надвартости переважила вже суму заробітної платні не менше як на 1600 мільонів марок.

Це ж ясно показує значне побільшення визиску. Сума надвартости, то-б-то степінь визиску робітників, піднеслася по цих таблицях протягом згаданого часу з 96 проц. на 112 проц. Дійсно по числах Бовлі що

найменше в такій же мірі піднісся визиск навіть зорганізованих в заводові товариства робітників. Визиск маси незорганізованих мусів зрости в далеко більшій степені.

Таблиці Бовлі сягають лише до 1891 р. Їх було доповнено числами, які для дальшого десятиліття було розшукано радикальним членом парламенту Chiozza Money. Вони знаходяться в його книжці „Riches and Poverty“, 8 видання, Лондон 1908, стор. 98.

Доходи, що підлягають подоходному податкові, виносили в Англії:

Рік	Доходи взагалі	Доходи з земельної власности	Доходи з торгівлі і промислу
	Міл. фунтів стерл.	Міл. фунтів стерл.	Міл. фунтів стерл.
1893/94	673,7	206,7	356,6
1894/95	657,1	208,1	340,6
1895/96	677,8	210,6	356,6
1896/97	704,7	214,2	377,1
1897/98	734,5	216,5	401,3
1898/99	762,7	223,8	416,5
1899/1900	791,7	228,4	436,2
1900/01	833,3	232,8	466,2
1901/02	867,0	238,8	487,7
1902/03	879,6	341,9	491,6

Як що ми цей рух доходів прийемо рівним рухові надвартости, то в такому разі піднеслася вона за десятиліття від 1893 до 1903 на 30 відсотків. Промисловий і комерційний прибуток виріс навіть на 40 відсотків.

Далеко не в такій мірі зростала заробітня платня. Так, теслярі діставали в Лондоні р. 1894 — 9½ пенсів за годину, р. 1903 — 10½ пенсів, на 13 відсотків більше. Мулярі діставали 1894 — 6½ пенсів, а р. 1903 — 7 пенсів, збільшення — 8 відсотків. Складачі р. 1894 — 38 шілінгів за тиждень, р. 1903 — 39 шілінгів, збільшення — 3 відсотки і т. д.

Chiozza склав слідуючу порівнюючу таблицю зросту прибутку і заробітної платні, при чому числа за р. 1900 він брав за 100. Фінансовий рік 1893/94 взятий як рік 1893 і т. д. Після цього виносили:

Рік	Прибутки		Заробітні платні					
	Доходи, що підлягає податковому податкові	Доходи з торгівлі і промислу	Будівничі промисли	Копальні вугілля	Металева індустрія	Текстильна індустрія	Сільські робітники	Загалом
1893	80,91	76,60	90,—	80,44	92,60	94,97	92,08	90,02
1894	78,99	73,17	91,11	76,13	92,56	94,97	91,50	89,25
1895	81,39	76,60	92,22	72,54	93,18	94,97	90,91	88,76
1896	84,63	80,90	93,33	71,90	96,75	94,97	90,91	89,57
1897	88,11	86,05	94,45	72,60	98,18	94,97	92,08	90,46
1898	91,59	89,27	97,78	78,60	99,19	94,97	93,83	92,87
1899	95,07	93,56	98,89	83,53	99,61	98,22	94,99	95,05
1900	100,—	100,00	100,—	100,00	100,—	100,—	100,—	100,—
1901	104,08	104,72	100,—	93,95	100,25	100,—	100,70	98,98
1902	105,64	105,58	100,—	87,53	100,25	100,—	100,70	97,70
1903	108,40	107,72	100,—	84,92	99,93	100,—	100,97	97,16
Приріст 1893/03	27,49	31,12	10,—	4,48	7,33	5,03	8,89	7,14

Ясно, що те, що Chiozza Money називає прибутком, до котрого, однак, він зараховує також земельну ренту і проценти, що отже є надвартістю, збільшується в це слідує десятиліття, так само як і за час від 1860 до 1891 рр., далеко швидче ніж заробітня платня. Противенство між обома зростає наочно. З цього часу зріст заробітної платні все більше спиняється, тоді як сума надвартости хутко зростає все далі.

Як що англійська статистика дозволяє найкраще стежити за відношенням між надвартістю та заробітною платнею, то американська статистика дає найбільш вичерпуючі данні про безробіття.

Безробіття в Сполучених Державах дуже швидко зростає, оскільки не все цілком певні числа перепису

дозволяють робити порівняння. Ми вирахували з них слідуєче процентове збільшення. В Сполучених Державах було безробітних:

Рік	1-3 місяці		4-6 місяці		7-12 місяці	
	Му щ и н					
		Від-соток		Від-соток		Від-соток
1890	1 553 759	51,6	1 179 426	39,1	2 799 32	9,3
1900	2 593 136	49,6	2 069 546	39,6	5 647 90	10,8
Збільшення .	66 відсотків		76 відсотків		101 відсоток	
	Ж і н о к					
1890	265 106	51,9	188 992	37,0	56 515	11,1
1900	584 617	47,1	485 379	39,1	1 714 96	13,8
Збільшення .	120 відсотків		156 відсотків		203 відсотки	

Отже так серед безробітних му щ и н як і серед безробітних жінок зменьшується відповідно число тільки на короткий час позбавлених роботи, число ж тяжких випадків не тільки абсолютно, але й також релятивно збільшується. Серед му щ и н випадки безробіття від 1 до 3 місяців збільшилися „тільки“ на 66 відсотків — в той час як населення зросло лише на 22 відсотки, а число зайнятих в промислі на 24 відсотки! Але число тих, котрі від 4 до 6 місяців лишалися без роботи, зросло з р. 1890 до р. 1900 на 76 відсотків і навіть число тих, котрі більше як півроку не знаходили жадної роботи, подвоїлося.

Ще дужче зросло безробіття серед жінок — на 120 відсотків у легчих випадках безробіття, на 156 відсотків у тяжких, щоби потроїться у найтяжчих.

Після одної анкети, котра обіймала 24402 робітничих родини р. 1901, не менше як 12154 голови родин, отже **половина**, цього року було без роботи, а саме кожний пересічно протягом 9½ тижнів!

Всі ці числа промовляють рішуче лише за, а не проти погляду про зростаючий визиск робочої сили,

що Маркс довів иншим шляхом, шляхом досліду законів руху капіталістичного способу продукції, в спосіб досі ще не збитий. Ну, розуміється, скажуть мені: припустимо, що визиск зростає. Але ж заробітня платня рівно ж підноситься, хоч і не в такій мірі, як надвартість. Як може робітник відчутти, що визиск підноситься, коли це не виявляється отверто, а дається відкрити довгочасним дослідом? Робітнича маса не веде а ні статистики, а ні не думає над теоріями вартости і надвартости.

Най це буде й так. Але ж однак є випадок, коли зріст визиску стає для них очевидним. В міру того як підноситься сума прибутку, підноситься й рівень життя буржуазії. Але ж суспільні кляси не відділені одні від других мурами. Піднесення життєвого рівня вищих кляс помало переходить і до нищих, розбуджує в них нові потреби і змагання, для заспокоєння яких не вистарчає далеко повільніше зростаючої зарібною платні. Буржуазія кричить тоді, що серед нищих кляс зникає вдоволення малим, що зростає жадоба; але вона забуває, що зріст вимог у нищих кляс є лише впливом що раз вищих потреб вищих кляс, що це їх власний приклад розпалює жадобу нищих кляс.

Ми бачимо на кожному кроці, що життєві потреби буржуазії підносяться швидче, як пролетаріату. Помешкання робітників не дуже покращали за 50 років, а навпаки помешкання сучасного буржуа, в порівнянні до пересічного буржуазного помешкання перед п'ятидесятьма роками, тепер просто розкішне. Сучасний вагон III кляси не дуже відрізняється по внутрішньому вигляді від вагона, що був перед 50-ма роками. А прирівняйте вагон I кляси середини XIX віку до сучасного вагону I кляси розкішного потягу! Я не думаю, щоби матроси морських пароходів мешкали тепер краще ніж перед 50-ма роками, але розкіш, яку здибуємо в сальоні сучасного пасажирського пароходу була чимсь нечуваним навіть в князівським пароході для гулянок.

А в тім, останніми роками положення робітників завдяки кризам та дорожнечі так сильно абсолютно погіршилося, що не потрібно вже ніяких теоретичних міркувань, щоби побачити, як зростає визиск і оскільки всі балачки про змягчення класових противенств є по-рожніми викрутами.

Так стоїть справа з ростом **визиску** пролетаріату. Але чи не рівноважиться цей економічний чинник збільшенням політичного зближення клас? Хіба робітник не визнається буржуазією все більше та більше рівним їй політично та суспільно?

Нема сумніву, що політичне та соціяльне значіння пролетаріату швидко зростає.

Коли в економічному відношені він підноситься не так швидко як буржуазія, в наслідок чого розвивається в ньому жадова та незадоволення, то з другого боку, мабуть чи не найбільше впадаючим в око явищем за останні 50 років є швидке та безупинне **піднесення пролетаріату в моральнім і духовім відношенні**.

Ще перед небагатьома десятками літ пролетаріат стояв так низько, що навіть серед соціялістів були такі люде, котрі сподівалися від побіди пролетаріату найгірших наслідків для культури. Після 1850 року писав Родбертус: „Нам загрожує страшенна небезпека, що новий **напад варварів**, на цей раз з середини самого суспільства, зруйнує осередки цивілізації та багатства“.

В той таки час Гайнріх Гайне проголосив, що будучина належить комуністам. „Це признання, що будучина належить комуністам, — пише він — я робив з почуттям турботи і величезного страху, і це зовсім не було маскою! Справді, не инакше як з острахом і жахом думаю я про ту добу, коли ці похмурі іконоборці осягнуть панування, своїми мозолястими руками розібють всі мармурові статуї краси“, і т. д.

Як відомо сталося цілком инакше. Не пролетаріат загрожує тепер сучасній цивілізації; саме комуністи є тепер найпевніщими обронцями штуки й науки, за які вони вже не раз заступалися в самий рішучий спосіб.

Швидко починає тому зникати цей страх перед комунізмом, який охопив увесь буржуазний світ ще після парижської комуни, — страх, що побідний пролетаріят почне господарювати в нашій культурі, як ті вандали за часів переселення народів, і заснує на її руїнах державу варварського аскетизму.

Почасти саме зникненням цього страху з'ясовується і те, що в **буржуазній інтелігенції** помітно збільшуються симпатії до пролетаріату і соціалізму.

Так само як пролетаріят, так і інтелігенція, яко кляса, є своєрідною відзнакою капіталістичного способу продукції. Я вже вище вказував на те, що цей спосіб продукції забирає пануючим клясям так багато часу, що вони не мають а ні вільного часу, а ні інтересу займатися справами державної управи або віддаватися мистецтву і наукам, як це робила афінська аристократія і попівство за найкращих часів католицької церкви. Всю вищу духову діяльність, що колись була привелеєм пануючих кляс, лишають вони тепер оплачуваним робітникам, і кількість цих професіональних учених, артистів, інженерів, чиновників швидко побільшується.

Вони складають разом клясу так званої „інтелігенції“, „новий середній стан“, але від старого середнього стану відзначаються вони насамперед браком осібної клясової свідомості. Поодинокі їх верстви мають осібну станову свідомість, дуже часто — станову пиху, але інтереси кожної з цих верств є надто своєрідні, щоб розвинути серед них спільну клясову свідомість. Їх члени належать до найрізніших кляс і партій, інтелігенція постачає кожній з них духових борців. Одна частина з них боронить інтереси пануючих кляс, слугами яких багато інтелігентів є по своїй професії. Друга ж вважає справу пролетаріату своєю власною справою. Більшість же є й досі перенятою дрібно-буржуазним світоглядом; це пояснюється не тільки тим, що більшість інтелігентів походить з дрібної буржуазії, але й тим, що їх соціальне становище як „середнього стану“ було також подібним до дрібно-бур-

жуазного песереднього становища між пролетаріатом та пануючими клясами.

Ці верстви інтелігенції, як ми вище зауважили, все більше захоплюються сімпатіями до пролетаріату і соціалізму. Тому, що вони не мають якихсь певних клясових інтересів та завдяки своїй професії найлехше переймаються науковими поглядами, тому-то й можна їх найлехше привернути до певних партій за поміччю наукових доводів. Теоретичне банкрутство буржуазної економії і теоретична перевага соціалізму мусіли стати для них ясними. До того ж вони все більше та більше починають відчувати, що иньші кляси прямують до того, щоби все більше принизити мистецтво і науку. Де-яким, зрештою, імпонує успіх, невпинний поступ сопіаль-демократії, особливо ж коли його порівняти з невпинним занепадом лібералізму. Таким-то чином прихильність до робітників і соціалізму стає популярною між інтелігенцією; навряд чи знайдеться тепер такий сальон, в якому ви не здибалися би з одним або кількома „соціалістами“.

Коли б ці освічені круги інтелігенції були тотожними з буржуазією, тоді, розуміється, мали б ми справу виграною, і всяка соціальна революція була би зайвою. З цими верствами суспільства можна-би було цілком мирно порозумітися; від них тихому, повільному розвоєві нема чого сподіватися насильних перешкод.

На жаль, вони складають лише одну частину буржуазії, і саме ту, що **пише і промовляє** від імени буржуазії, а не ту, якою **направляється її діяльність**. Людей же, як звісно, а також і клясу треба пізнавати не по їх словах, а по їх ділах.

До того ж ця частина буржуазії, в якій розвиваються сімпатії до пролетаріату, є найменш здатною до боротьби і менш від усього бажає її.

Давніше, коли соціалізм ганьблено і серед освіченої маси, як злочин або божевілля, буржуазні елементи могли брати участь в соціалістичному рухові лише зірвавши з цілим буржуазним світом. Хто тоді

з буржуазних кругів продирався до соціалізму, той потребував значно більше енергії, революційного запалу і переконання ніж пролетар. Тому-то в соціалістичних рухах тої доби саме ці елементи були завше найрадикальнішими і найреволюційнішими діячами.

Зовсім не то бачимо ми тепер, коли соціалізм дістав вступ до сальонів. Не треба тепер жадної особливої енергії і жадного зривання з буржуазним суспільством тому, хто хоче зватися соціалістом. Отже й не диво, що все більша кількість цих нових соціалістів лишається перенятою традиційними думками та почуттями властивими їхній клясі.

Методи боротьби інтелігенції однак цілком иньші ніж пролетаріяту. Пролетаріят має багатству і силі зброї протиставити свою чисельну перевагу і тісну сполученість своїх клясових організацій. Інтелігенція ж чисельно незначна і не має жадної клясової організації. Її єдиною зброєю є переконування словом і письмом, боротьба „духовою зброєю“, „моральна перевага“, і сальонові соціалісти хотіли б і пролетарську клясову боротьбу рішити цею зброєю. Вони виголошують, що готові зараз дати моральну поміч пролетаріатові, але лише під умовою, що він зрічеться вживати насильства не лише там, де воно не може довести до бажаної мети — в таких випадках і самі пролетарі зрікаються його — але й там, де воно обіцяє успіх. Тому-то пильнують вони здескредитувати ідею революції, представити її непридатним засобом. Вони намагаються відокремити від революційного пролетаріяту його соціально-реформаторське крило, отже, помагають розділенню і ослабленню пролетаріяту.

Це досі єдиний практичний наслідок починаючогося навертання інтелігенції до соціалізму.

Поруч з „новим середнім станом“ продовжає животіти ще старий — **дрібна буржуазія**.

Цей „середній стан“ був колись головною підпорою революцій; войовничий і здатний до боротьби, цей стан при сприяючих обставинах легко повставав

проти кожного гніту та визиску з гори, проти панування бюрократії і мілітаризму, проти привілеїв, фєвдалів та попів. Він був головний бойовий відділ буржуазної демократії. Так само як тепер частина нового середнього стану, так і старий середній стан часами ставився дуже сімпатично до пролетаріату, йшов разом з ним, давав йому і одержував від нього духові спонуки і матеріяльні сили. Але так само як і новий, старий середній стан був непевним спілником, саме завдяки свому посередньому становищу між тими класами, що визискуються, і тими, котрі визискують. Дрібний буржуа, як зауважив вже Маркс, не є а ні цілковитим пролетарем, а ні цілковитим буржуа і почувує себе, зважаючи на обставини, то буржуа то пролетарем.

Ця двозначність становища доводить до поділу дрібної буржуазії на дві частини: одні з її верств вважають себе за пролетарів, другі за ворогів пролетаріату.

Дрібне господарство засуджено на загибель, його загибель йде невстримно. Але загибель дрібного господарства проявляється лише поволі в зменьшенню кількості дрібних підприємств, навпаки — швидко в їх занепаді. Одні з їх властителів попадають в цілковиту залежність від капіталу, стають просто домашніми робітниками, себ-то зарібниками, що працюють на підприємця не на фабриці, а у себе вдома. Другі, особливо дрібні крамарі і шинкарі, лишаються самостійними, але знаходять собі покуців лише з робітників, так що їхнє існування залежить цілком від добробуту або злиднів робітництва. Ці верстви дрібної буржуазії все більше та більше прилучаються до борючогося пролетаріату.

Цілком інакше стоїть справа з тими верствами дрібної буржуазії, що ще не попали в цілковиту залежність від капіталу, але живуть під вічним страхом попасти в цю залежність або цілковито зруйнуватися, а також з тими верствами, що шукають собі покуців

в інших, не пролетарських верствах. Вони вже втратили надію поліпшити свої справи власними силами, вони всього сподіваються з гори від вищих клас і від державної влади. І через те, що кожний поступ є для них грізною небезпекою, вони ставляться вороже до кожного поступу, на якому б полі він не був. Сервілізм і тяження до реакції роблять їх доброхітними помішниками, навіть фанатичними оборонцями монархії, церкви і шляхти. При тому, однак, вони лишаються демократичними, бо тільки за демократичного ладу можуть вони мати політичний вплив, а через це користуватися піддержкою державної влади.

Від цього поділу дрібної буржуазії на дві частини і залежить головним робом занепад буржуазної демократії. Одні з верств дрібної буржуазії прилучаються до пролетарської соціально-демократії, другі — до реакційної демократії, яка виблискує найрізнішими барвами, виступає як антисемітизм, націоналізм, християнська демократія, як частина консервативної партії і партії центру — але завше має один соціальний зміст.

Де-які докази і аргументи переняла ця реакційна демократія від соціально-демократичної теорії, і тому раніше де-хто гадав, що вона є лише одною з форм переходу від лібералізму до соціально-демократії. Але тепер безпідставність цього погляду є для кожного ясною. Соціально-демократія не має лютішого ворога від реакційної демократії. Коли соціально-демократія мусять відстоювати кожний культурний поступ, однаково чи приносить він безпосередню користь з погляду класових інтересів пролетаріату, чи не приносить, то реакційна демократія по самій своїй істоті примушена повставати проти всякого культурного поступу, хоча б він не загрожував безпосередне дрібній буржуазії. Коли соціально-демократія є найпоступовішою партією, то реакційна демократія є найретрограднішою партією, бо у неї до ненависти других реакційних партій проти поступу прилучається ще безшабашність грубого не-

уцтва супроти всього, що лежить по за межами їх дуже вузького краєвида. До того ж ще треба додати, що дрібні буржуа продовжують своє існування як визискувачі тільки тому, що в нелюдський спосіб визискують найслабшу і найменч відпорну робочу силу — жінок і дітей. При цьому вони, розуміється, зараз же здібуються вороже з соціал-демократією, яка намагається при помочі організацій та примусових законів покласти край такому нищенню людського життя.

Таким чином, дрібна буржуазія, оскільки вона не пристає до соціал-демократії, з спільника робітників, з посередника між пролетаріатом та вищими клясами стає найлютішим ворогом пролетаріату. Замість зменшення клясових противенств, ми бачимо тут найсильніше, яке лише можна собі уявити, загострення їх, при тім загострення, що швидко поступає, бо почало ясно виявлятися тільки перед кількома роками.

Те, що сказано про **дрібну буржуазію**, відноситься з незначними відмінами і до **селянства**. Селянство також розпадається на два табори — селян-пролетарів (карликове господарство) і селян-власителів. Нашим завданням є прискорити процес цього поділу, освідомлюючи пролетарські елементи селянства про їх спільні з пролетаріатом інтереси і таким чином прилучаючи їх до соціал-демократії. Ми будемо затримувати цей процес, коли будемо ігнорувати його і звертатися до всього селянства без різниці кляс. Реакційна демократія на селі є так само по своїй істоті ворожа нам, як і реакційна демократія по городах, хоча вона не завше ясно розуміє це противенство. Ті товариші, котрі думали, що селянські спілки є лише переходовим ступнем, що веде селянство від старих партій, особливо від партії центра, до соціал-демократії, помилялися так само як і ті, що сподівалися того ж самого від антисемітизму по містах. Середній і заможний селянин вже через те ненавидить соціал-демократію, що вона бореться за скорочення робочого часу і підвищення заробітної платні платним робітникам, сприя-

ючи таким чином в значній мірі втечі сільських робітників до міст, що так дошкуляє цих селян.

Але і на селі загострюються противенства між клясою власників і пролетаріатом.

Але ще в більшій степені, ніж до противенства між селянином і наймитом, відноситься це до противенства між **власителем великої земельної власности і наймитом.**

В великому рільному господарстві наймит грає далеко важнішу роль, ніж в селянському господарстві. Для великого господарства високі ціни на засоби поживи мають без порівняння більше значіння ніж для селянина, який значну частину своїх продуктів споживає сам. Розуміється, противенство між виробником і споживачем засобів поживи є не протилежністю між робітником і його визискувачем, а противенством між селом та містом. Але в місті пролетарі є тепер найбільш чисельною, найбільш здатною до боротьби і найбільш готовою до неї клясою; через те продавець життєвих припасів і тут знов надibuє на пролетаря, як на найбільш енергійного свого ворога.

Тому й не диво, що власитель великих маєтків дивиться тепер на промислового робітника зовсім иньшими очима, ніж давніше. Раніше йому було цілком байдуже до боротьби між промисловими капіталістами і їх робітниками; часами він слідкував за цією боротьбою, тішачися невдачами капіталіста, навіть іноді з певною симпатією до пролетаріату. Не пролетар стояв тоді у нього на дорозі, а капіталіст — капіталіст, який вимагав охоронних мит там, де великому земельному власителюві потрібна була свобода торгівлі; і навпаки — капіталіст добачав в земельній ренті шкоду для свого зиску і старався вирвати з рук великих земельних власителів монополію на вищі місця в армії і бюрократії.

Все це змінилось тепер; часи прихильности до робітників торі та юнкерів — Дізраелі, Родбертусів, Фогельзангів — давно вже минули. Подібно дрібній

буржуазії і середньому та великому селянству великий властитель землі також все більше та більше переймається тепер ворожнечею до пролетаріату.

А капіталістична кляса? Це найбільше могутня, найбільше впливова кляса наших часів. Чи не стає вона, подібно інтелігенції, прихильною до робітників?

На жаль, я повинен сказати, що й тут я цього також не помічаю.

Розуміється, і кляса капіталістів також міняється, — не може ж вона лишатися вічно одною й тою ж. Але які найголовніші з тих перемін, що вона пережила за остатні десятиліття?

З одного боку ми знаходимо ослаблення, а іноді навіть і цілковите знищення, конкуренції між капіталістами одної і тої ж галузі індустрії, в одній, і тій же країні, завдяки розповсюдженню підприємчих спілок, картелів і трестів; з другого боку ми знаходимо загострення міжнародної конкуренції, викликане виступом на кін нових капіталістичних великих держав, особливо Німеччини та Сполучених Держав Північної Америки.

Підприємчі спілки усувають конкуренцію між підприємцями не тільки що до покупців їх продуктів, але й що до їхніх робітників. Замість величезної кількості конкуруючих поміж собою покупців їхньої робочої сили, пролетарям приходиться тепер мати діло з одним єдиним покупцем. До якої міри збільшується могутність такого покупця, до якої, отже, міри загострюється і противенство між ним і робітниками — над цим не треба довше розводитися.

Підприємчі спілки гальмують зріст заробітної платні тим часом, як разом з тим підвищують ціни на свої продукти. До зростаючої дорожнечі останніх років вони багато додали свого. Дорожнеча найдужче виступає на денне світло в Америці, де також і трестова справа найвище розвинулася. В Німеччині головну вину за дорожнечу несуть, звичайно, аграрні охоронні мита та землевласницька монополія.

Далі в тому ж напрямкові впливало також і загострення зовнішньої конкуренції. Тут знов такий розвиток вийшов на некористь — побіч споживачів-робітників. Поруч з підвищенням цін на товари через заведення охоронних мит — які з свого боку сприяють заснованню підприємчих спілок — капіталісти в боротьбі з зовнішньою конкуренцією звертаються до збільшення визиску робітників. Звідси походить загострення боротьби капіталістів проти бойових політичних та професійних організацій робітничої класи, які стоять їм при цім на дорозі.

Отже і тут не змягчення класових противенств, а загострення їх.

До цього прилучається, jako третій чинник, поступаюча злука індустриального капіталу з грошевим, з фінансовою аристократією. Індустриальний капіталіст є підприємцем, який має певне підприємство на полі продукції — розуміючи це слово в найширшому змислі (включаючи сюди і транспорт), — визискує занятих в ньому платних наймитів і з них тягне свій зиск. Навпаки, грошевий капіталіст, це — той же старинний лихвар, тільки більше перероблений на сучасний лад; він тягне свої доходи з грошей, які позичає на проценти не тільки так, як колись, приватним потрібуючим того особам, але й капіталістам-підприємцям, громадам, державам і т. д.

Між капіталістом індустриальним та грошевим існує велике противенство, подібне до того, яке ми бачимо між індустриальним капіталістом і земельним власителем. Подібно земельній ренті (арендній, наємній платні), процент на капітал, що позичається, є витратою з зиску підприємця. Отже інтереси тої й другої відміни капіталу в цій точці противні собі. Але між ними існує антагонізм і в політичній сфері. Як великий земельний власитель стоїть тепер дуже охоче за міцну монархичну державну власть, через те що — оскільки з його рядів виходить двірське панство — він може особисто впливати на монарха, а таким

чином і на державну владу; як, далі, він мріє про мілітаризм, який відкриває для його дітей офіцерську кар'єру, до якої діти буржуа менш здатні; як через те він завше прихильний до насильної політики, внутрішньої і зовнішньої, --- так само й фінансова аристократія стоїть за мілітаризм і за тверду насильну політику у внутрішніх і зовнішніх справах. Вершки грошевого капіталу не мають чого боятися сильної незалежної від народу і парламенту державної влади, тому, що вони, яко кредитори, а часто і через свої особисті впливи при дворі, панують над нею. Вони також заінтересовані в мілітаризмі, війнах, державних довгах, яко кредитори і яко доставці держави, бо ж завдяки цьому поле їх впливу і визиску ширшає і їх сила і багатство побільшується.

Инакше стоїть справа з індустріяльним капіталом. Мілітаризм, війни, державні довги означають підвищення податків, велика частина яких спадає й на його долю, або, що найменше, збільшує йому кошти продукції. Війна, крім того, означає застій продукції й збування товарів, ділові труднощі, часто руїну. Коли грошевий дука є готовим до ризику, марнотрацтва та політики насильства, то індустріяльний підприємець відзначається ошадністю, боязкістю та лагідністю. Сильна державна влада будить в ньому сумніви, тим більше, що він не може безпосередньо впливати на неї. Не сильне правительство, а сильний парламент відповідає його інтересам. В противенство до властителя великих ґрунтів і до фінансової аристократії прихилиється він до лібералізму. Половинчатість лібералізму є також його половинчатістю. Коли з одного боку земельна рента, проценти, податки обмежують його зиск, то з другого боку повстаючий пролетаріят загрожує цілій його господарці для зиску. Але й супроти пролетаріату воліє він вживати там, де той, здається, не дуже йому загрожує, замість насильного придушення мирної методи боротьби: „розділай і пануй“. Так напр., стоїть він за засну-

вання різного роду добродійних закладів з метою підкупити робітника та привязати до себе і т. п. Там, де пролетаріят не веде ще своєї самостійної політики, індустріальний капітал особливо радо користується ним, як сліпим знаряддям, як голосуючою худобою, для побільшення власної політичної сили. Дрібно-буржуазному соціалізму видається противенство між індустріальним капіталом і пролетаріятот менш важним ніж противенство між зиском підприємця з одного боку і земельною рентою і процентом з другого боку. Скасування земельної ренти і процента вважає він розв'язанням соціального питання.

Але протилежність між фінансовою аристократією і індустріальною буржуазією все більше меншає, тому, що з ростом концентрації капіталу фінансова аристократія все більше опановує індустрією. Одним з важніших засобів цього опановання є все частіша заміна приватних підприємців **акційними товариствами**. Добродушні оптимісти бачать в акційних компаніях спосіб „демократизувати“ капітал і таким чином потихеньку, без революцій, непомітно повернути капітал у народну власність. В дійсности, однак, акційні товариства ведуть до того, що всі гроші середніх і нищих кляс, що не можуть бути зужиті, повертаються в грошевий капітал і як такий опиняються в руках великих грошевих капіталістів, які користуються ними для купівлі індустріальних підприємств у приватних підприємців—себ-то вони допомагають фінансовій аристократії сконцентрувати індустрію в руках небагатьох грошевих капіталістів. Без акційних товариств великі фінансові дуки могли би володіти тільки тими індустріальними підприємствами, які вони змогли би купити за власні гроші. Завдяки ж акційним товариствам можуть вони зробити залежними від себе — а потім вже тим лехше купити у власність — численні промислові підприємства, для купівлі яких вони не мають потрібних грошей. Візьмемо, напр., цілу казкову силу фірми Пірпонт Морган і Ко. в Сполучених Державах, яка протягом

кількох років забрала до своїх рук численні залізниці, гірничі промисли, більшість залізобудівних заводів, а тепер ще змонополізувала найголовніші океанські пароплавні лінії; без акційної системи таке раптове опанування індустрії та засобів зносин найголовніших культурних країн було би неможливим.

По льондонському „Економістові“ п'ять чоловік: Дж. Д. Рокфелер, Е. Г. Гарімен, Дж. Пірпонт Морган, В. Р. Вандербільт і Г. Д. Гульд мають разом по-над 3000 мільйонів марок. Але вони разом орудують капіталом над 30000 мільйонів марок, тоді як цілий капітал, зложений в банки, залізниці та індустріальні товариства Сполучених Держав, доходить до 70000 мільйонів марок. Отже, завдяки розвитковій акційній справі орудують вони майже половиною цього капіталу, від якого знов залежить ціле господарче життя Північно-Американської Спілки.

Криза, яка не помине й Америки, і в цей раз як завше приведе до експропріації дрібних акціонерів і до збільшення і зміцнення маєтності великих.

Але чим дужче грошовий капітал опановує індустрію, тим більше приймає індустріальний капітал методи грошового капіталу. Для приватного підприємця, що стоїть близько до своїх робітників, вони лишаяться все ж таки людьми, до радощів і горя котрих він не може бути цілком байдужим, коли він ще не зовсім зачерствів. Для властителя акцій існує лише дивіденд, робітники для нього лише прості числа арифметичної задачі, але такої задачі, в рішенню якої він дуже заінтересований, бо воно може або піднести його багатство, піднести його владу, або ж зменшити їх і здеградувати його соціально. Тут вже цілком зникає та крихта людського відношення до робітників, що ще могла пробиватися у приватного підприємця.

Грошовий капітал є тою формою капіталу, котра найдужче прихильна до насильного поступовання, тою формою, що найбільше придатна до монополій і котра таким чином здобуває безмежну владу над робочою

клясою, — формою найбільш чужою для робітників. І саме отця форма капіталу випихає капітали приватних капіталістів і все дужче опановує цілу капіталістичну продукцію.

Природно-необхідним наслідком цього і тут є — загострення соціального противенства.

Але ж **Англія!** зауважать мені. Чи не знаходимо ми там поступаючого ослаблення клясових противенств? Чи не казав же ще Маркс, що Англія є клясичною країною капіталістичного способу продукції і як така показує нам картину нашої власної будуччини? Чи не є ж сучасний стан Англії таким, до якого наближаємося й ми?

На Англію постійно показують нам приклонники соціального миру і, дивна річ, що люде, які найголосніше закидають нам, „ортодоксальним“ марксістам, що ми уперто тримаємося кожного виразу Маркса, думають цілковито збити нас згаданим марксівським виразом.

В дійсности від того часу, коли написано „Капітал“, обставини дуже змінилися. Англія перестала бути клясичною країною капіталізму. Розвиток її все більше та більше спиняється, все більше випережують її иньші нації, власне Німеччина і Америка; тепер відносини між нею і цими націями починають змінятися. Англія перестає показувати нам нашу будуччину, — навпаки, наш стан починає показувати Англії картину її власної будуччини при капіталістичнім способі продукції. Ось до якого висновку приводить досліджування фактичних відносин тих „ортодоксальних“ марксістів, які не моляться безкритично на Маркса, аде вживають його метода, щоби зрозуміти сучасність.

Англія була клясичним ґрунтом капіталізму, на якому насамперед запанув індустріяльний капітал. Він запанував завдяки своїй економічній перевазі не тільки над другими клясами Англії, але й над другими країнами. Завдяки цьому індустріяльний капітал Англії міг найвільніше розвинути ті прикмети, на які я вам

вказав, як на властиві йому. Він відмовився від насильних засобів в боротьбі з робітничою клясою і дбав головним робом про те, щоби „мирно“ роз'єднувати робітників, даючи політичні привілеї більш сильним, зорганізованим верствам пролетаріату, намагаючися купити й скорумпувати їхніх провідників при допомозі приятного та ласкавого відношення до них — що йому часто й вдавалося. Він відмовився разом з цим і від усякої насильної політики у зовнішніх справах, згода й воля торгівлі стали його кличем; він мирно тримав себе з бурами і нарешті удавав навіть, що хоче виправити вікову несправедливість Англії в її відносинах до Ірляндії і дарувати ірляндцям „home rule“ (самоуправу).

Між тим зовнішня конкуренція зміцнилася до того, що в багатьох випадках почала приймати величезні розміри. Вона примушує капіталістів усувати всі перешкоди для визиску робітників в середині краю та рівночасно забезпечувати собі насильницькими засобами зовнішні ринки. Поруч з тим збільшується і стає переважною роля фінансових дуків в процесі продукції. З цього часу Англія приймає цілком иньший вигляд. „Дух часу“, як це стверджують Веби в „Соціяльній Практиці“ (20 марта 1902 р.), — повернувся протягом останнього десятиліття проти „корпоративної самопомоги“ в відносинах між працьодавцями та робітниками, яка була відзнакою попереднього покоління. Так, фактично загальна суспільна думка маєтних кляс і представників вільних професій **настроєна тепер більш вороже до професійних робітничих спілок і до страйків, ніж це було за часів попереднього покоління.**

Наслідком цієї зміни є те, що суди починають дуже обмежувати діяльність професійних спілок. Замість свободи торгівлі починають заводити мита, які підвисшують ціну на засоби поживи; знов з'являється колоніяльна політика, а разом з тим знов починається видання примусових законів проти Ірляндії. Бракує лише організації війська по пруському взірцю, і тоді

Англія вже цілком піде дорогою політики Німеччини: її антипольської політики, торговельної, соціальної, зовнішньої та військової.

Повалення торі, перемога ліберальної партії неначебно ослабила ці тенденції. Але вже починається в іншій формі боротьба між лібералами і новою робітничою партією.

Чи ж не показує це ясно, що тепер ми можемо на прикладі Німеччини (а також і Америки) досліджувати будуччину Англії, і що англійські відносини перестали показувати нашу будуччину?

Стадія „змягчення клясових противенств“ і заведення „соціальної згоди“ обмежилася на одній Англії, та й там вона є річчю минулою.

Признаюсь отверто, що і я колись покладав великі надії на Англію. І хоч я й не чекав, що англійський радикалізм коли-небудь перенесеться і на Німеччину, та, проте, я сподівався, що в Англії, наслідком її своєрідних умовин, перехід від капіталізму до соціалізму може статися не через соціальну революцію, а через цілий ряд послідовних уступок пануючих кляс на користь пролетаріату. Досвід останніх років розвіяв мої надії також і що до Англії. Внутрішня політика Англії починає укладатися по взірцю її німецького конкурента. Хай же й її відворотний вплив на англійський пролетаріат буде також відповідним!

Ми бачимо тепер, оскільки справедливе твердження про зменшення клясових противенств, про наближення буржуазії до пролетаріату. Правда, не можна сказати, щоби воно було з вітру взяте, — ні, воно спирається на певних фактах, але хиба в тім, що цим фактам, які обмежуються невеликим полем, надається загальне значіння. Деякі верстви інтелігенції прирівнюються до всієї буржуазії в її цілому, а особливу соціальну тенденцію Англії, що належить вже до минулого, видається за загальну, все більше набираючу сили тенденцію цілого капіталістичного способу продукції.

6. Демократія.

Але чи не дає демократія підстав для ступневого, непомітного переходу від капіталізму до соціалізму, без того насильного зірвання з існуючим ладом, яким є осягнення політичної влади пролетаріатом?

Є чимало політиків, які запевняють, що тільки при деспотичнім пануванню якоїсь кляси революція стає необхідною: завдяки ж демократії стає вона непотрібною. Та стільки демократичности державного ладу, скільки потрібно, щоб зробити можливим мирний нереволюційний розвій, маємо вже по всіх культурних державах. Скрізь можливо закладати споживчі товариства, які, розширюючи свою діяльність, розпочнуть і власну продукцію і таким чином поволі, але уперто витіснятимуть капіталістичну продукцію з одної галузі по другій. Скрізь можливо організувати професійні робітничі спілки, які все дужче обмежують могутність капіталіста в його промислі, заводять на фабриці замість абсолютизму конституціоналізм і тим підготовляють повільний перехід до республіканської фабрики. Майже скрізь може соціаль-демократія дістатися до громадських рад, впливати на публічні роботи в інтересах робітничої класи, розширювати круг завдань муніципальних управ, обмежувати приватну продукцію, постійно розширюючи громадську продукцію. Нарешті соціаль-демократія добивається до парламенту, здобуває там все більше та більше впливу, переводить одну соціальну реформу по другій, обмежує могутність капіталістів за поміччю охоронних законів для робітників, а рівночасно розширює поле державної продукції, домагаючись удержавлення великих монополій. Таким чином, через використання демократичних прав на ґрунті існуючого ладу, капіталістичне суспільство переходить ступнево, без жадних потрясень, в соціалістичне; революційне здобуття політичної влади пролетаріатом стає непотрібним, змагання до нього навіть шкідливим, тому, що воно

не може принести нічого, крім перешкод цьому повільно, але певно поступаючому процесові. Так кажуть противники революційного розвою.

Вони малюють нам чудову іділію. І знов таки не можна сказати, щоби це говорилося з вітру. Факти, на які вони спираються, дійсно існують, але висновки, які вони роблять з цих фактів, є і тут тільки напівправдою. Трохи діалектичного думання могло би показати їм цілу правду.

Ця іділія має силу лише тоді, коли ми припускаємо, що тільки одна сторона — пролетаріят — росте й набирає сили, коли тим часом буржуазія не рушиться та лишається на тім самім місці. Тоді, розуміється, мусить пролетаріят поволі і без революції перерости буржуазію і непомітно експропріювати її.

Але справа буде виглядати инакше, коли ми візьмемо під увагу і другу сторону й побачимо, що і буржуазія теж змінюється, і що кожний поступ пролетаріату змушує її розвивати нові сили, вигадувати і уживати нові методи відпору та поневолення. Тоді той процес, що при однобічнім розгляді здається ступневим і мирним переходом до соціалізму, стає перед нами як організація все численніших мас борців, як витворювання і вживання все сильніших засобів боротьби, як безупинне розширення поля боротьби; отже не як ступневе замирання клясової боротьби, завдяки зниканню капіталізму, лише як постійне відновлювання цієї боротьби в усе більш та більш широких розмірах, як поглиблення наслідків кожної перемоги і кожної поразки.

Найневиннішими є кооперативні товариства, з яких практичне значіння тепер мають лише споживчі товариства. Завдяки їх мирному характеру всі противники революційного розвою підносять їх дуже високо. Без сумніву можуть вони принести ряд важних поліпшень, але ж смішно чекати від них, бодай по часті, експропріації капіталу. Як що вони і експропріюють кого тепер, то тільки дрібних крамарів і де-які верстви ре-

місників, які ще досі трималися, напр. пекарів. Через це саме великі капіталісти ніде не змагаються проти споживчих товариств, які, мовляв, мають їх витіснити. Ні, нападає на них з цілою лютістю тільки дрібна буржуазія, а саме ті верстви її, які залежать від клієнтів-робітників і яких, отже, найшвидче можна притягнути до пролетарської політики. Значить, коли з одного боку робітничі споживчі товариства приносять де-яку матеріальну користь де-яким верствам пролетаріату і через це зміцнюють їх, то з другого боку вони відтручають від пролетарського руху де-які верстви дрібної буржуазії, що стоять найблище до пролетаріату. Засіб, який призначається до мирного усунення капіталізму, до знесення клясової боротьби, стає новим боєвим засобом в клясовій боротьбі, засобом, який розпалює нову клясову ненависть. Та при тому власть капіталу лишається цілком непорушеною. Споживчі товариства боролися до тепер успішно лише з дрібними крамарями. Боротьба з торговими домами ще в будуччині і вона буде вже далеко не такою лехкою.

Цілком безглуздим є твердження, що дивіденди споживчих товариств, коли їх не видавати членам, а уживати на витворення фонду, можуть зростати швидче ніж нагромаджується капітал, і що таким робом зріст дивідендів може випередити нагромадження капіталу і поволі обмежити поле капіталістичного господарства.

Лише там можуть споживчі товариства набрати значіння для емансипації пролетаріату, де він веде енергійну клясову боротьбу, де вони є засобом до збільшення сили і могутности борючогося пролетаріату. Але при тому споживчі товариства цілком залежать від стану законодавства і відношення до них державної влади. Доки, отже, пролетаріат не вибере собі політичної влади, доти споживчі товариства будуть мати для його клясової боротьби дуже невелике значіння.

Далеко важніші для пролетаріату ніж **споживчі товариства** — **професійні робітничі спілки**. Ає це зна-

чиння мають вони лише яко **бойові організації**, а не як організації соціальної згоди. І там, де вони роблять умови з поодинокими або з організованими підприємцями можуть вони їх робити і переводити лише завдяки своїй здатности до боротьби.

Але хоч які важні та необхідні для борючогося пролетаріату робітничі спілки, то таки мусять вони раніше чи пізніше числитися з своїм противником — з спілкою підприємців, яка, розвиваючись у вищу форму картелів або трестів, дуже легко стає непереможною для робітничих спілок.

Та не самі товариства підприємців загрожують професійним спілкам, але й державна власть. Ми знаємо в Німеччині це дуже добре. Та й в демократичній Англії професійні спілки ще не забезпечені від всіх перешкод; це показали нам недавні судові рішення, які загрожують цілковитим зпаралізуванням діяльности професійних спілок.

І на це згаданий вже розділ Вебової „Соціальної Практики“, дає цікаві докази і взагалі кидає своєрідне світло на будучність професійних спілок. Він вказує на те, як нерівномірно розвиваються в Англії професійні спілки; загально кажучи, сильні стали ще сильнішими, тоді як ті, що дотепер були слабими, **стали тепер ще слабшими, ніж були раніше**. Піднеслися спілки вуглекопів, бавовняних робітників, будівельних робітників та робітників залізної індустрії. Занепали спілки сільських робітників, матросів, кравецьких робітників і чорноробів. Далі, існуванню всіх робітничих товариств загрожує небезпека з боку пануючих клас, які все більше переймаються ворожнечею до них. Англійські закони знаменито пристосовані до здавлення недогідних організацій, і небезпека, що їх тепер вживатиметься проти робітничих товариств, „піднеслася, змагання в цьому напрямі збільшилися разом з побільшенням неприхильности судів та присяжних до робітничих спілок і страйків, яку вони поділяють з рештою вищих і середніх клас“. Існуючі закони

можуть „віддати робітника підприємцеві зі звязаними руками“, так що Веби числяться з такими відносинами, при яких колективний довір з неминучо товаришующими йому явищами — гуртовим відмовленням від праці і можливим застоєм в індустрії — через судове витлумачення закону робиться неможливим або, що найменше, занадто коштовним та важким“.

При тому ж професійні спілки були досі найбільш не вигідними для капіталістів; про дійсне обмеження ними капіталістичного визиску не можна говорити. Можна уявити собі, що робила-б державна власть навіть Англії, цім Ельдорадо професійних спілок, коли-б їм пощастило накласти на капітал добру вуздечку.

Так само і так званий муніципальний соціалізм обмежується на виданих державних законах та суспільних порядках навіть там, де існує право виборів до громад. Громада завше лишається звязаною загальними економічними та політичними умовами і не може на власну руку визволитися від них. Правда, в поодиноких громадах з розвиненою індустрією пролетаріат може, заки ще матиме силу здобути державну власть, дістати в свої руки громадську управу і через це може, що найменше, усунути з неї найбільш ворожі для пролетаріату елементи і перевести поодинокі реформи, яких годі сподіватися від буржуазної управи. Але всі ці муніципалітети тісно обмежені не лише державною властю але й своїм власним економічним безсиллям. Це ж здебільшого бідні, залюднені майже виключно пролетарями, громади, які найперше здобуває собі соціаль-демократія. Звідки ж взяти таким громадам засобів для переведення більших реформ? В оподаткованню мешканців громад обмежують їх державні закони, та й там, де цього немає, громади не можуть в оподаткованню заможних та багатих переступати певної межі, щоби не вигнати з громади цих мешканців, з яких тільки й можна щось стягнути. Кожда нова реформа потребує нових податків, які викликають незадоволення не лише серед вищих кляс,

але й серед ширших кругів людности. Не оден громадський уряд, який здобули собі соціялісти або близькі до них реформатори, відібрано їм завдяки податковому питанню, мимо того, що господарювання їх було взірцеве. Так було колись в Лондоні, в Рубе, так сталося недавно в Німеччині в Мільгаузені.

А політична діяльність? закинуть нам. Вона ж не знає таких обмежень! Чи не бачимо ми безупинного поступу в законодавстві про охорону робітників? Чи не приносить нам кожне засідання парламенту все нові обмеження капіталізму? Чи не збільшується з кожними виборами кількість наших представників у парламенті? А хіба через це не зростає — поволі, але невпинно і постійно — наша сила в державі, наш вплив на правительство? Чи не зростає разом з цим й залежність капіталу від пролетаріату?

Безумовно кількість законів про охорону робітників зростає з кожним роком. Але, коли придивимося до справи ближше, ми побачимо, що за останні десятиліття ці закони не збільшують охорони праці там, де її вже заведено, а зазначають лише розширення тих охоронних законів, що вже існують, на нові галузі — на служачих по крамницях, по готелях, на дітей поза фабриками, на домових робітників, на моряків і т. д. — розширення, якість котрого дуже непевна і сумнівна. Коли ж зважити, як страшенно швидко капіталістичний спосіб продукції розширює поле свого панування, як швидко захоплює один промисел по другім, одну країну по другій, тоді видко стане, що розвій законодавства про охорону робітників іде далеко повільнішим кроком, що він ніде не випереджує розвою капіталізму, лише ледве що тягнеться за ним. І коли розвій останнього іде все швидче й швидче, розвій першого все більше й більше спиняється.

Коли вже законодавство про охорону праці розвивається в **ширину** не досить швидко, то розвитку його в **глибину** вже цілком непомітно. В 1847 році під натиском чартистського руху і швидкого зубожіння

ткацьких робітників виборото для жінок і недорослих робітників, себ-то в дійсности для всіх робітників ткацької індустрії, десятигодинний робочий день. І з тої пори в якій країні пішли ми далі від десятигодинного робочого дня?

Друга французська республіка установила в 1848 році для всіх робітників Парижу десятигодинний робочий день, для решти ж Франції — одинадцятигодинний. Коли недавно Мійеран (Millerand) змусив парламент ухвалити 10 годин праці (на папері, з багатьма погіршеннями) для тих підприємств, в яких працюють жінки та діти разом з чоловіками, (отже не для **всіх** підприємств), то хвалено це jako гідний подиву вчинок, на який здатен лише **соціалістичний** міністр. І однак соціалістичний міністр своїм законом дав робітникам менше, ніж дало їм перед пів-століттям буржуазне англійське законодавство, бо ж він встановив 10 годин праці і **для дітей**, для яких в Англії вже в 1844 році встановлено 6½ годин праці.

Вже женеvський конгрес „Інтернаціоналу“ вимагав в 1866 році восьмигодинного робочого дня, jako необхідної умови для кожної не безплідної реформи. 36 років після цього, на останнім конгресі французських соціалістів в Турі, один з делегатів повстав проти того, щоби восьмигодинний робочий день було поставлено в число наших найближих домагань. Він хотів тільки вимагати „заходів, які **прокладають шлях** до заведення восьмигодинного робочого дня“. І цього панка не тільки не висміяно, але він міг поставити навіть свою кандидатуру на останніх виборах в Парижі!

Як бачимо, єдине, що поступає в соціальной реформі — це лише уміркованість соціально-реформаторів.

Але ж як це можливо, коли поруч з цим кількість соціалістичних послів у парламенті все більше? Це дуже легко пояснити, треба тільки, не обмежуватись вказівками на факт збільшення кількості соціалістичних послів, подивитися на відворотний бік медалі. Правда, кількість соціалістичних послів більше, але

разом з цим занепадає буржуазна демократія. Це виявляється дуже часто з внішнього боку в зменшенню кількості голосів, що подаються за неї при виборах; постійно ж цей занепад виявляється у внутрішнім розкладі буржуазної демократії. Вона стає все більш боязкою та безхарактерною; вона вміє боронитися проти реакції лише тим, що проголошує себе готовою вести навіть реакційну політику, та таки її веде її, де їй тільки вдасться дістатися до корми. Оце вам сучасні засоби лібералізму до досягнення політичної влади.

Та не лише буржуазний лібералізм зникає в тій самій мірі, в якій зростає соціаль-демократія; разом з тим, як підноситься вплив соціаль-демократії в парламентах, меншає вплив самих парламентів. Ці обидва явища ідуть поруч, але не мають меж собою жадного прямого звязку. Навпаки, ті парламенти, в яких не має соціаль-демократів, як от саксонська або пруська палата, втрачують свій вплив і творчу силу ще швидче, ніж інші.

Занепад парламентаризму впливає з найрізніших причин. Але головніших з них ми не можемо шукати в хибах парламентської техніки, які можна усунути зміною регламенту або розширенням поля компетенції парламенту. Найголовніші причини цього явища є в характері тих клас, які через парламенти впливають рішачуче на правительство.

Щоб парламентаризм міг розвиватися, необхідно для цього двох умовин: перше—сильної, одностайної більшості; друге— великої соціальної мети, до якої ця більшість енергійно прямувала і до якої би понукала йти й правительство. Обидві ці умови існували за часів розцвіту парламентаризму. Доки капіталізм представляв будучність нації, доти за його вільний розвиток стояли всі верстви людности, які мали значіння в парламенті, насамперед, маса інтелігенції; але й більшість дрібної буржуазії і навіть робітників йшли тоді за буржуазними провідниками.

Так повстав лібералізм, як одноцільна партія з великою метою. Боротьба лібералізму за парламент і в парламенті надавала останньому його значіння.

Від того часу почався той розвій, який я вище зазначив: цей розвій жене пролетаріят, в якому розвивається окрема клясова свідомість, так само як і частину інтелігенції, дрібної буржуазії та дрібного селянства, в соціалістичний табор; решту ж дрібної буржуазії і селянства він робить цілком реакційними, коли тимчасом найсильніші елементи індустріальної буржуазії злучаються з фінансовою аристократією, яка ніколи не надавала парламентаризмові великої вартости, хоч і уміла дуже добре давати собі з ним раду. (Згадай — Панама.)

Таким чином розпадається ліберальна партія на її складові елементи, при чім на її місце не повстає з пануючих кляс жадної иньшої великої парламентської партії з одноцільним характером. Чим більше реакційними стають посідаючі кляси, тим менше є вони одноцільною масою, тим більше розпадаються вони на окремі дрібні партії, тим важче стає скласти одноцільну парламентську більшість. Все частіше стає неможливим скласти її инакше, як шляхом сполучення найріжнорідніших напрямів на потрібну тільки хвилину, себ-то шляхом коаліцій, які опираються на найнепевніших підвалинах, бо єднає їх не тісна внутрішня звязь, лише інтереси зовнішньої доцільности. Ці коаліції з гори засуджені на безплідність тому, що елементи, що їх складають, так ріжнородні, що можуть триматися в спільці лише при тій умові, коли кождий з них **відмовиться** від рішучого поступовання в своєму окремому напрямі. Тільки при дивнім незрозумінню істоти цих коаліцій, які впливають з занепаду парламентаризму і відзначають його політичне і соціалічне безсилля, можна вважати участь в них засобом повільного, ступневого осягнення політичної власти пролетаріятom.

Але соціалічна еволюція веде не лише до розпаду великих, одноцільних парламентських партій на численні

ріжнородні, навіть противні собі, фракції; — вона веде й до того, що дуже часто парламентарська більшість буває реакційнішою і більш ворожою до робітників, ніж правительства. Хоча правительства лише прикащики пануючих класів, однак вони краще від своїх хазяїнів знають політичні та економічні відносини в їх цілому, і хоча державна бюрократія лише покірний слуга правительства, все ж таки вона живе своїм власним життям, має свої власні тенденції, які з свого боку впливають і на правительство. Бюрократія ж рекрутується з інтелігенції, в якій, як ми бачили, бодай несміливо, поступає розуміння значіння пролетаріату.

Це все причина того, що часами правительства при цілій своїй реакційній та ворожій до робітників настрою, не виявляють на практиці такої дикої лютости як стоячі поза ними пануючі класи з своїми дрібно буржуазними та селянськими прихвостнями. Парламенти, які колись були засобом посувати правительства наперед по шляху поступу, стають тепер все більше та більше засобом знищення навіть тих слабих спроб реформ, до яких обставини примушують іноді правительства. В міру того, як пануючі тепер завдяки парламентаризмові класи стають непотрібними, навіть шкідливими, і парламентарська машина тратить своє значіння.

Коли ж, з другого боку, турботи про притягнення на свій бік маси пролетарів-виборців змушують іноді той або другий парламент погратися в робітничолюбство і демократію, постаратися перевершити в цій правительству, то це останнє знаходить досить засобів обійтися і без парламенту.

В Сполучених Державах боротьба проти робітничих спілок ведеться не так парламентами, як судами. В Англії теперішній похід проти робітничих спілок розпочато завдяки постановам лордів, а не завдяки законодавству залежній від виборців палати громад, а що дух похованого законопроекту про переворотові стремління (Umsturzvorlage) почав знов відживати в

німецьких судах — це добре відчувають на власній шкурі німецькі робітники!

Таким чином сьвічка горить з обох кінців і пануючі партії, як і правительства, засуджують парламенти все більше на безплідність. Парляментаризм стає все більше нездатним до ведення рішучої політики в будь-якім напрямі.

Він стає все старішим та безсильнішим і лише годі може знов відмолодіти і зміцнитися, коли ним разом з цілою державною властю заволодіє повний молодих сил пролетаріят і змусить його служити своїм цілям. Отже, парляментаризм, зовсім не роблячи революцію неможливою або бодай тільки непотрібною, сам, навпаки, потребує революції, аби стати знов здатним до життя.

Тільки ж нехай тут мене не зрозуміють хибно, нехай ніхто не думає, ніби то я вважаю демократію непотрібною, ніби то я гадаю, що кооперації, тред-юніони, пробивання соціал-демократії в громадські управи і парламенти, боротьба там за переведення поодиноких реформ — що все це не має жадної вартості. Нема нічого хибнішого від цієї гадки. Навпаки, це все має величезну вартість для пролетаріяту, лише не має воно значіння як засіб запобігти революції, себ-то завоюванню політичної власти пролетаріятом.

Демократія вже через те має величезну вартість, що робить можливими вищі форми революційної боротьби. Ця боротьба перестає вже бути тим, чим вона була р. 1789 або навіть в 1848, тоб-то боротьбою незорганізованих мас, без ніякого політичного виховання, без жадного знання відносної сили чинників боротьби, без глибшого розуміння завдань боротьби і засобів її розв'язання, — перестає бути боротьбою мас, яких могла потягнути за собою кожда чутка, міг збити з пантелику кожний випадок. Революційна боротьба стає боротьбою зорганізованих свідомих мас, які розважливо й непохитно йдуть вперед, які не йдуть

за кожним кличем, яких не доведе до вибуху яке-будь безчинство, але котрі за те не дають задавити себе кождій невдачі.

З другого боку, виборча боротьба є засобом, щоби полічити своїх прихильників та ворогів, щоби уявити собі ясно відносну силу клас і партій, їх розвиток і занепад; вона стримує тому від занадто швидких вибухів і хоронить від поразок; крім того, дає вона спромогу противникові самому признати безпідставність де-яких його позицій і з доброї волі відступити від них, коли утримання їх не є для нього життєвим питанням. Таким чином боротьба стає менш жорстокою, вимагає менше жертв і менше залежить від сліпого випадку.

Але не можна зменшувати також і значіння тих практичних здобутків, яких ми можемо досягти завдяки демократії, користуючись з її свободи і прав. Здобутки ці надто незначні, щоби можна було ними обмежити панування капіталізму і дати спромогу йому непомітно перерости в соціалізм. Але й найменша реформа або організація може мати величезний вплив на фізичне і духове **відродження пролетаріату**; без них пролетаріат, відданий самоволі капіталізма, давно загинув би в злиднях, котрими постійно загрожує йому капіталізм. Але діяльність заступників пролетаріату в парламентах і громадських радах і діяльність пролетарських організацій необхідні не лише для видобуття пролетаріату з нужди, але і для піднесення практичного обзнайомлення пролетаріату з завданнями і засобами як державної і місцевої управи, так і великих господарських підприємств, — тоб-то для осягнення ним тої духової зрілості, якої треба для пролетаріату, щоби він міг колись заступити місце буржуазії, як пануючої класи.

Отже, демократія є конче потрібною як засіб для приготування пролетаріату до соціальної революції, але вона не в силі запобігти цій революції. Демократія є для пролетаріату тим, чим повітря і світло для ор-

ганізму; без неї не може він розвинути свої сили. Але при зрості одної кляси не треба забувати про рівночасний зріст її противника. Демократія зовсім не спинює розвитку капітала, його організація, політична і економічна сила, підносяться рівночасно з силою пролетаріату. Правда, розвиваються споживчі товариства, але рівночасно з ними росте ще швидче акумуляція капіталу; розвиваються робітничі спілки, але рівночасно з ними росте концентрація капіталу і організація його в величезні монополі. Правда, розвивається (порушимо тут ще не розглянутий факт) соціалістична преса, але одночасно розвивається безпартійна, безідейна преса, яка ослаблює і отруює ширші круги народу. Збільшується зарібна платня, але ще більше підноситься маса зиску. Росте кількість соціалістичних послів у парламентах, але разом з цим все більше та більше падає значіння і діяльність цих парламентів в той же самий час, як парламентарна більшість, так і правительства все більше стають залежними від могутньої фінансової аристократії.

Так поруч з силами і засобами пролетаріату розвиваються сили і засоби капіталу, і кінцем цього розвитку може бути лише велика рішуча боротьба між ними, — боротьба, яка не скінчиться доти, доки пролетаріат не переможе.

Бо капіталістична кляса стала непотрібною, пролетаріат же став необхідною клясою суспільства. Капіталістична кляса не може відобразити пролетаріатові його значіння або знищити його. Після кожної поразки пролетаріат необхідно мусить знов піднятися, з кожним разом грізніший як перед тим. Першою ж великою побідою над капіталом, яка передасть в його руки політичну власть, пролетаріат скористується для того, щоби цілковито знищити капіталістичні відносини. Доки це не станеться, доти не перестане і не може перестати боротьба між обома клясами. Соціална згода при капіталістичному способі продукції це утопія, яка повстала з дуже реальних потреб інтелігенції, але

яка в дійсності не має під собою жадного реального ґрунту. Не меншою утопією є непомітний перехід капіталізму в соціалізм. Ми не маємо найменшої рації гадати, що капіталізм кінчиться инакше, ніж він почався. А ні економічний, а ні політичний розвиток не вказують на те, що доба революцій, яка відзначає капіталістичний спосіб продукції, скінчилася. Соціяльні реформи і зміцнення пролетарських організацій не можуть запобігти революціям; що найбільше можуть вони вплинути на те, що класова боротьба проти капіталу переміниться серед більш розвинених верств борючогося пролетаріату з боротьби за найперші умови існування на боротьбу за власть.

7. Форми і зброя соціальної революції.

Якими ж будуть ті форми, в котрі виллється рішуча боротьба між пануючими класами та пролетаріатом? Коли маємо сподіватися цієї боротьби? Якою зброєю розпоряджатиме тоді пролетаріат?

На ці питання важко дати якусь певну відповідь. Ми можемо лише до певної міри наперед визначити **напрямок** розвою, але не його **форми і його темп**. При досліджуванні напрямку розвою розходиться про стосунково прості закони; тут можна не вважати на цілу задурюючу ріжноманітність тих явищ, яких ми не можемо пізнати, яко закономірних, необхідних явищ, і які через це здаються нам випадковими. Але саме ці останні явища і відіграють велику роль при визначенню форм і темпу руху. Так, напр., в усіх культурних країнах **напрямок** капіталістичного розвою за останні десятиліття був однаковий, але його **форми і темп** в кожній з цих країн були дуже відмінними. Географічні відміни, расові прикмети, прихильність або неприхильність сусідів, сприяюча або несприяюча діяльність великих людей, — все це й ще багато чого иншого впливало на них. Багато з цих чинників взагалі ніколи не вдавалося пізнати наперед; але й ті

з них, які можна пізнати, так сильно впливають один на другого, що висновки відзначаються завше величезною складністю, і при теперішньому стані науки не можна робити їх наперед. Тим-то й сталося так, що навіть такі люде як Маркс і Енгельс — які далеко переважували всіх своїх сучасників ґрунтовним та широким знанням соціальних відносин наших культурних країн і суцільним та плодovitим методом досліду — з одного боку могли наперед визначити напрям економічного розвою для багатьох десятиліть в такий спосіб, що їх висновки блискуче ствердилися ходом подій; з другого ж боку, могли вони иноді значно помилятися що до темпу і форм розвою протятим найблизших місяців.

Лише одно, думаю я, можна тепер з певністю сказати про будучу революцію: вона буде цілком неподібна до своїх попередниць. Найбільшою хибою, яку допускають як революціонери так і їх противники, є те, що вони уявляють собі будучу революцію по взірцю минулих революцій; через те ж, що нема нічого лешого, як довести, що подібні революції більше неможливі, то не важко з цього зробити висновок, що поняття соціальної революції застаріле. Це вперше в всесвітній історії ми наближуємося до революційної боротьби, при якій може бути використано демократичні форми до боротьби організацій, що повстали на ґрунті демократичних свобод, проти сил, яких ще не бачив світ, і перш за все проти спілок підприємців, перед котрими кланяються навіть монархи і могутність яких ще зміцнюють бюрократія і військо, ці витеорені абсолютизмом зняряддя сили сучасної великої держави.

Одною з відзнак сучасного стану річей, як вже згадано вище, є те, що тепер найбільш упертий опір здибуємо ми вже не з боку правительств. При абсолютизмі, проти котрого зверталися всі попередні революції, правительтво задушувало рішуче все, класові противенства не могли виразно розвинутиися; пра-

вительство не давало не лише визискуваним, але й визискувачам вільно боронити свої інтереси. На стороні правительства стояла лише одна частина визискуючих кляс; друга ж, дуже значна частина визискувачів, особливо індустріальних капіталістів, була в таборі опозиції, так само як і цілий загаль працюючих кляс, — не лише пролетаріят, але й дрібна буржуазія і селянство, за винятком де-яких відсталих країн. Таким чином, правительство було цілком ізольоване від народу, воно не мало жадної опори в ширших верствах народу і було найголовнішою силою, яка гнобила і рабувала народ. Щоби скинути таке правительство досить було, при відповідних умовах, одного 'розмаху руки.

При демократії можуть розвивати свобідніше свої організації не тільки визискувані але й визискуючі кляси; і вони мусять це робити, коли хотять боронитися пред зростаючими ворогами. Не тільки сила визискуваних кляс, але й сили визискувачів більші ніж при абсолютизмі; вони користуються своїми засобами боротьби більш немилосердно і люто, ніж це робить саме правительство, яке стоїть тепер вже не над ними, а під ними.

Революційні верстви людности мусять, отже, мати діло вже не лише з одним правительством, але й з міцними організаціями визискувачів. І ці революційні верстви не представляють вже, як в колишніх революціях, нечислиму більшості народу проти жменьки визискувачів. Вони представляють тепер властиво **одну** клясу — пролетаріят, проти якої стоїть не лише загаль визискуючих кляс, але й більшість дрібних буржуа і селян та інтелігенції.

Лише незначна частина інтелігенції, так само як і дрібних селян та буржуа, які фактично є зарібниками або цілком залежать від покупців-зарібників — пристають до пролетаріяту. Але це іноді досить непевні спільники, всі вони дуже важко піддаються **організації**, цьому головному джерелу та зняряддю сили пролетаріяту.

Коли, таким чином, останні революції були повстаннями народних мас проти правительства, то будуча революція, — за винятком може Росії — повинна би мати характер боротьби одної частини народу з другою; в цьому, і тільки в цьому, вона мусить менше підходити до типу французької революції, але більше до типу реформації. Я міг би навіть сказати, що будуча революція буде менше подібна до наглого повстання проти властей, більше ж до довгочасної **горожанської війни**, коли-б з цими словами не злучувано поняття про дійсні війни та різанини. Ми не маємо, однак, жадної підстави гадати, щоби **збройні повстання** з боротьбою на барикадах і тому подібними воєнними подіями могли ще й нині відогравати в Західній Європі ту рішачуючу роль, котру вони відогравали давніше. Правда, досвід Росії показує, що барикадна боротьба проти **дезорганізованої** армії все ще може бути дійсною як засіб, щоби розкласти армію, привести війська до свідомости і тим зруйнувати цілком їхню дисципліну.

Поруч боротьби на барикадах найважливішим засобом давніших революцій була **фінансова нужда**. Так є ще й тепер в Росії. Але в Західній Європі також що й до цього ситуація є цілком іншою ніж р. 1789 і 1848. Тоді капіталізм був ще слабо розвинений, акумуляція капіталу ще незначна, капіталів було мало і їх важко було добувати. До того займав капітал супроти абсолютизму почасти вороже, почасти, що найменше, недовірче становище, бо правительства ще не залежали тоді від капіталу, особливо від індустріального, і іноді навіть (хоча, здебільшого, і мимоволі) дуже перешкоджали його розвоєві. Завдяки вимиранню фєвдалізму зникали всі допомогіві джерела багатств, так що правительства чим далі, тим все менше могли видушувати грошей з народу, все частіше були змушені до позик. Це мусіло привести до фінансової руїни або до уступок повстаючим клясам, при чім як ці уступки так і фінансова руїна приводили до краху і політичний лад.

Цілком инакше стоїть справа тепер. Капіталізм не викликає, як феодалізм, недостачі продукції, він викликає надпродукцію, він задихується у власній товщі. Не брак капіталу, а надмір його вимагає вигідного застосування, не відступаючи навіть перед ризикою. Правительства залежать цілком від кляси капіталістів і вона має повну рацію боронити й підтримувати правительство. Зріст державних довгів може при таких обставинах стати революційним чинником лише остільки, оскільки він веде до збільшення тягару податків і тим самим до збільшення обурення нищих клас, але він навряд чи може повести, — знов таки за винятком **може бути** Росії, — впрост до фінансової руїни, або хочай би до поважних фінансових утруднень для правительства.

Далеко більшого значіння як фінансова нужда або збройне повстання набирає в поступаючому напред капіталістичному громадянстві властивий пролетаріатові спосіб примусу і боротьби — організоване спинення роботи — **страйк**. Чим більше розвивається капіталістичний спосіб продукції і чим більше концентрується капітал, тим величезніших розмірів набирають страйки. І чим більше капіталістичний спосіб продукції витісняє дрібнобуржуазне господарство, тим більше стає ціле суспільство залежним від безупинного ходу капіталістичної продукції, тим більше кожда поважна перешкода останній, як от страйк великих мас робітників, стає загально-народним нещастям, набирає значіння політичної події. На певній висоті економічного розвою може повстати думка вживати страйк як засіб політичної боротьби. Таку роллю страйк не раз вже відігравав у Франції і Бельгії, в Італії і особливо в Росії, і уживання цього засобу приносило там бажані наслідки. Я певен, що в великій революційній боротьбі будучого страйк відіграє велику роллю.

Це моя давня думка. Вже в своїх статтях про нову партійну програму в 1891 році („Neue Zeit“ 1890—91, № 50, стор. 757) я вказував на можливість

того, „що при певних обставинах, коли настане рішуча хвилина, коли великі події глибоко зворушать робітничі маси, масові страйки можуть викликати великі політичні наслідки“.

Цим я, розуміється, не думаю боронити ідею генерального страйку в тому змислі, в якому розуміють її анархісти і французські сіндікалісти. На їх думку генеральний страйк повинен замінити собою політичну, особливо ж парламентську діяльність пролетаріату і стати засобом, який за одним замахом міг би знищити існуючий суспільний лад.

Це — дурниця: генеральний страйк, в змислі залишення праці **всіма** робітниками країни по поданому гаслу, припускає з їх боку таку однодумність і таку організованість, яких навряд коли можна буде досягнути в сучаснім суспільстві. Коли-б однак удалося досягнути такої однодумности і такої організованости, то це була-би така непереможна сила, що робітникам не потрібно було-би тоді загального страйку. Такий страйк зробив би за одним замахом неможливим не лише існування сучасного суспільства, але й існування людей взагалі і, при тому, існування пролетарів ще швидче, ніж існування капіталістів; — отже він неминуче мусів би загинути саме в ту хвилину, в яку почав би розвивати свою революційну діяльність.

Страйк як засіб політичної боротьби навряд чи набере коли-небудь — в кожному разі не в близькім часі — форми страйку **всіх** робітників якоїсь країни. Завданням такого страйку не може бути **заміна** інших засобів політичної боротьби пролетаріату, лише **доповнення і зміцнення їх**. Ми наближаємося до того часу, коли ізольований, неполітичний страйк буде так само безнадійним проти надто великої сили спілок підприємців, як і ізольована парламентарна діяльність робітничих партій проти гніту залежної від капіталістів державної влади. Буде все більше й більше необхідним, щоби обидва ці засоби доповнювали один другого і з їх спільної діяльності черпалися нові сили.

З кожною новою зброєю треба навчитися поводитися, так і політичним страйком треба навчитися користуватися. Він не тільки не є порятунком від всякого лиха, як то кричать про нього анархісти, але навіть не є засобом до досягнення цілі при всяких обставинах, яким вони його вважають.

Поруч з цим можуть розвинути ще другі засоби і методи боротьби, про які ми тепер і не мріємо. Між пізнанням методів і органів соціальної боротьби та пізнанням її напряму існує також та різниця, що напрям можна дослідити теоретично наперед, тоді як методи і органи вироблюються практиками: теоретики лише після, заднім числом, спостерігають і досліджують їх значіння для дальшого розвитку. Робітничі спілки, страйки, акційні товариства, трести і т. д. виплили з практики, а не з теорії. На цім полі може нас спіткати ще не одна несподіванка.

Засобом до прискорення політичного розвитку і віддання влади в руки пролетаріату може бути і **війна**. Війна вже не раз показувалася дуже революційним чинником. Бувають такі історичні обставини, коли революція конче потрібна для дальшого поступу суспільства, але революційні кляси занадто слабкі, щоби звалити пануючу владу. Не можна уявляти собі необхідність революції в тім значінню, що революційні кляси завше у відповідну хвилю досягають і тої сили, яка потрібна для переведення революції. На жаль світ не уряджено так доцільно. Бувають обставини, коли безумовно необхідно, щоби пануюча кляса була замінена іншою клясою, але перша все-таки тримає її під постійним гнітом. Коли такий стан річей тягнеться задовго, тоді занепадає і розпадається ціле суспільство. Але дуже часто в таких обставинах війна виконує те завдання, до виконання якого не доросла ще революційна кляса. Вона виконує це двома шляхами. Війни не можна вести без напруження всіх сил народу. Коли в нації існує глибоке розладдя, тоді війна змушує пануючі кляси зробити уступки революційній клясі, за-

інтересувати її в державних справах і таким чином дати їй владу, якої вона не дістала би без війни.

Коли ж пануюча кляса нездатна до такої жертви, або коли вже запізно робити уступки, тоді війна дуже легко може привести до поразки зовні, яка викликає й поразку в середині. Розбиваючи армію, війна нищить режим, який в армії вбачає свою найліпшу опору.

Таким чином війна нерідко показується хоча й звіряче-грубим і руйнуючим, але також і дійсним засобом поступу при таких обставинах, коли інші засоби не помагають.

Наприклад, німецька буржуазія була занадто ослаблена перенесенням економічного центру ваги Європи в прибережні країни Атлантичного океану і тридцятилітньою війною та її наслідками, щоби власними силами скинути февдальний абсолютизм. Вона позбулася його лише завдяки наполеоновським війнам, а далі завдяки війнам бісмарківської доби. Заповіт 1848 року було виконано взагалі війнами протиревольюційних сил, як на це вже не раз вказувалося.

Так само недавня російсько-японська війна в великій мірі привела до того, що Росію було пхнуто на шлях революції. Але й Західна Європа в жадному разі не є забезпеченою від війни. Навпаки.

Тепер ми переживаємо період внутрішніх та зовнішніх політичних противенств, подібний до періоду 50-х і 60-х років. Знов зібралось багато вибухового матеріялу. Проблеми внутрішньої і зовнішньої політики, які чекають розв'язання, набирають все більшої сили; але жадна з пануючих кляс, жадна з пануючих партій не наслідуюється взятися поважно до розв'язання їх тому, що воно неможливе без великих потрясень, а цього вони і бояться, бо знають, чого варта могутча сила пролетаріяту, яка загрожує при кождім великім пострясенню розкувати свої пута.

Вище я вказував на те заболочення внутрішнього політичного життя, що знаходить найдужчий свій вияв в зростаючому занепаді парламентаризму. Але поруч

з цим внутрішнім застоєм, йде й застій зовнішньої політики Європи. Бояться кожної енергійної політики, яка могла-би привести до міжнародного конфлікту, — бояться не з етичного відкидання війни, але з остраху перед революцією, яку вона привела-би з собою. Тому вся державна мудрість наших правителів, не тільки у внутрішніх але й зовнішніх справах, полягає на тім, аби відсунути кожде питання на пізніший час, аби нагромадити цілу масу нерозв'язаних проблем. Завдяки цьому все ще існує цілий ряд таких держав, які більш здорове революційне покоління вже перед пів-століттям засудило на вимирання, — напр. Турція та Австрія; з другого ж боку з тої ж самої причини цілком зник у буржуазії інтерес до незалежної польської держави.

Але ці огнища ще не вгасли, вони щодня можуть знов запалати подібно до Лисої Гори (Mont Pelée) на Мартиніці і викликати спустошливі війни. Сам економічний розвій утворить нові огнища і причини кріз, нові площі тертя і нові приводи до воєнних суперечок, бо він розбуджує в пануючих клясах жадобу до змонopolізування ринків, до захоплення заморських країн і висуває на перший плян замість мирно настроєного індустриального капіталіста прихильного до політики насильств фінансового дуку.

Єдиною запорукою мира є тепер страх перед революційним пролетаріатом. Лишається чекати, як довго цей страх буде в силі переважувати приводи до конфліктів, які все більше нагромаджуються. Є ще цілий ряд держав, якими цілком розпоряджається невелика брутальна кліка поміщиків та фінансових дуків. Від цих держав і противенств між ними загрожує нині світовому мирові велика небезпека. Ми мусимо рахуватися з можливістю в недалекому часі війни, але й разом з тим з можливістю політичних розрухів, котрі або безпосередне кінчаються повстанням пролетаріату, або, що найменше, відкриють шлях до нього.

Нехай мене не зрозуміють хибно. Я тут досліджую, а не пророкую, а ще менше висловлюю свої

бажання. Я досліджую, що **може** статися, я не про-рокую, що **буде**, і зовсім не прикликую тут такого, що **мусіло** би статися. Коли я кажу тут про війну, як про засіб, що може викликати революцію, то це не значить, що я бажаю війни. Лютости її так страшні, що тепер хіба тільки фанатики мілітаризму мають в собі стільки сумної відваги, щоби з холодним серцем бажати війни. Але навіть коли би революція була не засобом до досягнення мети, а сама би була остаточною метою, досягнення якої бажане ціною яких завгодно, хочай-би найкривавіших жертв — то й тоді не можна було-би бажати війни як засобу до викликання революції. Бо вона є найбільш нераціональним засобом до досягнення цієї мети. Вона приносить з собою такі страшні спустошення, ставить такі надмірні вимоги до держави, що на революцію, яка впливає з війни, навалюється величезний тягар завдань, котрі їй не властиві, а які тим часом забирають майже всі її средства і сили. До того ж революція, що впливає з війни, є відзнакою слабости революційної кляси, часто причиною дальшого ослаблення, вже як через ті жертви, якими вона супроводиться, так і через ту моральну і інтелектуальну деградацію, яку здебільшого викликає війна. Повстає, отже, надмірний зріст завдань революційного режиму, а разом з тим і ослаблення його сил. Тому то й революція, що впливає з війни, лехко гине або передчасно тратить свою життєву енергію. Як різко відзначається буржуазна революція у Франції, що походила з повстання народу, від буржуазної революції в Німеччині, яку викликав цілий ряд війн! І справа пролетаріату мала би далеко більшу користь з повстання парижського пролетаріату, коли би він не був передчасно змушений до нього війною 1870—71 р.р., коли би воно сталося пізніше, коли парижане мали би досить сили, щоб і без війни вигнати геть Люї-Наполеона з його зграєю.

Отже ми не маємо найменшої рації бажати прискорення нашого поступу за поміччю війни.

Але це не залежить від наших бажань. Правда, люде самі роблять свою історію, але вони не вибирають по своїй думці а ні тих завдань, які їм доводиться розв'язувати, а ні умов, серед яких вони живуть, а ні засобів, при помочі яких вони розв'язують ці завдання. Коли-б це залежало від наших бажань, хто-б з нас не волів мирного шляху замість насильного, до якого ще може й не доросли наші особисті сили, який може навіть поглинув би нас самих. Але наші завдання не в висловлюванню побожних бажань і вимог світові, щоби він покорився їм, лише в **пізнанню** даних завдань, обставин та засобів, щоби відповідно вжити їх до розв'язання цих завдань.

Досліджування фактів — основна засада раціональної політики. Дослід фактичних обставин привів мене до переконання, котре я висловив уже в першому виданні цього твору, що ми знову йдемо на зустріч революційному періодові; переконання, котре вибухом російської революції (1905 р.) було стверджено ще раніше, ніж я того сподівався.

Проти цієї „революційної романтики“ існує ще один тільки закид, котрий, звичайно, тим частіше підноситься, а саме, що відносини в Росії нічого для нас у Західній Європі не показують тому, що вони ґрунтовно відмінні від західно-європейських.

Відмінність відносин не є, звичайно, мені невідомою, хочай і перебільшувати її не слід. Російська робітничая кляса не стоїть так низько, як то звичайно припускають. Так само як англійські робітники мусіли би відзвичаїтися вже дивитися на німецький пролетаріят з гори, як на якесь відстале плем'я, так само мусіли би і ми в Німеччині перестати в подібний спосіб ставитися до пролетаріату російського.

Але ріжниці, природно, є, та ще й великі. Передовсім дві впадають тут в око. По-перше, революція в Росії, боротьба за повалення пануючого ладу, була справою мало не всіх кляс нації, особливо селянства, котре складає там величезну більшість людности. В

своїй революційній боротьбі промисловий пролетаріят заступав не тільки свої власні клясові інтереси, але й інтереси загалу нації. Та в той же час повалення пануючого ладу в Росії було конечною передумовою всякого піднесення пролетаріату з його злиднів. Великою зброєю, завдяки котрій пролетаріят зміцнює свої позиції в клясовій боротьбі, є **організація пролетарських мас**. Вона ж не може розвинутиися без **політичної свободи**, без **права спілок і зборів**, без **волі друку**; але поруч професійної організації пекуче потрібна також і самостійна політична організація, щоби мати змогу з відповідною силою протиставити свої клясові інтереси державній власті. Для цього є необхідним вселюднє, рівне і безпосереднє **виборче право**. Всіх цих прав потребує пролетаріят так само як хліба, як повітря. Він потребує їх далеко в більшій мірі, ніж кожда инша кляса. Він мусить тому далеко більше, ніж всі инші кляси, боротися не на життя, а на смерть з кождим режимом, котрий відмовляє йому в цих основних правах, він мусить далеко дужче, ніж инші кляси, виступати проти абсолютизму і вже тим більше далеко в висшій мірі, ніж всі вони, бути революційним.

Инакшим є становище пролетаріату в Західній Європі. Тут буржуазні кляси, то-б-то ті, що стоять на ґрунті приватної власности на засоби продукції, в істотному, в річевому, досягли всього, що їм треба. Вони не задоволені або лише дрібницями, за-для яких ніколи не робиться революції, або, як що вони тяжко страждають серед даних економічних та державних обставин, як от де-які верстви дрібної буржуазії та селянства, — шукають покращання своєї долі лише на ґрунті приватної власности на засоби продукції, а це значить, за нинішнього стану способу продукції, у відживленню минулого і за допомогою реакційних партій.

Всі вони все більше творять замкнену фалангу проти пролетаріату. Серед таких обставин може цей

останній лише тоді сподіватися своєї перемоги, коли він сам стане більшістю нації. Це вже нині в високій мірі має місце. В Німеччині сільські робітники становлять **три чверті** цілої самостійної людности. Ті верстви населення, на котрих доводиться рахувати при революції, є в Німеччині стосунково мабуть так само численні як і в Росії, але вони творять тут далеко більше, ніж там, одноцільну клясу з однаковими інтересами. Це не є жадною ріжницею, котра утруднювала би революцію в Німеччині в порівнанні до Росії.

Ми не маємо також найменшої підстави припускати, що степінь визиску німецького пролетаріату є меншою як в Росії. Навпаки, ми бачили, що з поступом капіталізму визиск пролетаріату зростає. Як що німецький пролетаріат багато де в чому стоїть краще ніж російський, то за те й продуктивність його праці також далеко більша та й потреби його, відповідно до загального життєвого рівня нації, багато висші; так що німецький робітник може ще болючіше як російський відчувати тягар капіталістичного ярма.

Але одну перевагу має він перед цим останнім: **висшу міру** політичної свободи, спромогу організуватися професійно і політично, творити могутні організації і, таким чином, набувати все більшої сили. Це величезна перевага західноєвропейського пролетаріату супроти пролетаріату російського і в цьому полягає причина, чому в Західній Європі пролетаріат зовсім інакше стоїть супроти революції ніж в Росії.

Енгельс уже зазначав, що ми свій сучасний розквіт найбільше завдячуємо використанню даних нам законом можливостей і що ми були би дурнями, коли би ми хотіли їх відкинути. Але як раз виходячи з цієї свідомости він виводив, що чим міцніше ми будемо стояти на законних підставах, тим скорше наші противники відчують себе змушеними схопитися за гвалтовні засоби, щоби зробити для нас неможливим законний шлях, і що вони, отже, будуть тими, що пхнуть в Західній Європі пролетаріат на шлях революції.

Хай не дурять себе тим, що демократичні форми найкраще боронять перед революцією, і що в демократичних державах буржуазія більш доброзичливим оком дивитиметься на те, як по-над її голови зростає сила пролетаріату. Саме демократичні республіки, як от Швейцарія, Америка, Франція, останніми роками, побіч з царатом, найчастіше уживали насильств супроти страйкуючих робітників. На виборчих шахрайствах та на судовому й поліційному терорізмові вже нині Америка побила рекорд, а з другого боку й її підприємчі організації все більше заходжуються коло того, щоби на практиці знести для борючогося пролетаріату право коаліції і тим довести його до одчаю.

Але, звичайно, в недемократичній державі, як от в Німеччині, справа стоїть простіше і тут є небезпека далеко більша ніж де-інде, що звичайним розказом закону буде відібрано виборче право і право коаліції. Але тоді не може бути жадного сумніву в тому, що тим самим пролетаріат буде спонуканий розпочати боротьбу не на життя, а на смерть, котра, можливо, почавшися як гола боротьба за виборче право, в той же час легко розростеться до боротьби проти цілого пануючого ладу, отже, до революції.

Отже існування політичної свободи в Західній Європі ніяким чином не виключає революції; лише дає їй, звичайно, иншу **вихідну точку** ніж в Росії. Як що там революційна акція пролетаріату мусіла відразу бути **агресивною**, через те, що повалення існуючого ладу було передумовою кожного успішного кроку наперед, то західно-європейський пролетаріат має завданням зміцнити і використати ті окрушини політичної свободи, котрих він вже досяг; його акція в цьому відношенні має спочатку значіння як **оборона** існуючого. Але переможну акцію не дасться перевести виключно шляхом дефензиви. Чим більше противники будуть обмежувати політичну свободу і ставити перепони організаціям пролетаріату, тим швидше настане хвиля, коли він буде змушеним перейти до офензиви

(наступу) і тим самим стати на шлях революційної боротьби.

Ні в якому разі не можемо ми в Західній Європі датися заколисати себе запевненням, начебто найбільші труднощі переходового часу від капіталізму до соціалізму лежать уже по-за нами, начебто існуюча політична свобода дає нам запоруку мирного проступання до соціалізму. Це було би дуже приємно, та, на жаль, я не бачу жадної можливості прийняти цей погляд. Найбільше і найтяжче — боротьба за політичну владу — лежить ще перед нами, вона буде вирішена лише в довгому і гострому змаганні, в котрому ми будемо мусити як найдужче напружити всі наші сили.

Не можна зробити нічого гіршого для пролетаріату, як порадити йому вже тепер роззброїтися, щоби допомогти буржуазії, яка ніби-то йде назустріч його бажанням. При сучасному стані річей це значить віддати його цілком в руки буржуазії, поставити його в духову та політичну залежність від неї, знесилити та принизити його, зробити його нездатним до розв'язання великих історичних завдань, що стоять перед ним.

Що це не переборщення, маємо доказом англійських робітників. Ніде пролетаріят не є численнішим, ніде його економічні організації не досягли такого високого розвитку, ніде не має він більше політичної свободи як в Англії. І в той же самий час ніде досі пролетаріят не був так політично безсилим. Ще до недавня англійський пролетаріят не тільки втратив був всяку самостійність у вищій політиці, але він не вмів навіть боронити найблизших своїх інтересів.

Покличемося тут знову на багато разів цитовану статтю Вебів — письменників, яких певно не можна підозрівати в революціонаризмі. „Підчас останніх десятиліть — цього періоду індустріального піднесення“, читаємо ми в згаданій статті, „участь англійського робітника в робітничій політиці поволі зменьшувалася. Закон про восьмигодинний робочий день і кон-

структивний соціалізм, на взір фабіянського товариства, якими так пильно займалися робітничі спілки за час від 1890 до 1893 р., перестали поволі займати їхні думки, кількість робітничих послів в Нижній Палаті не збільшилася“.

Навіть найновіші батожні удари його противиків не могли розбуркати англійський пролетаріят. Він мовчав, коли насильно руйнували його тред-юніони, коли підвищували ціни на хліб. Лише недавно прокинулися в англійському робітництві в сильній степені тенденції до подолання цієї реальної політики. Професійні спілки наповнилися соціаль-демократичним духом і об'єдналися навкруги самостійної робітничої партії в противенство до лібералізму.

Але поруч з втраченням політичної сили йшла при цій колишній реальній політиці рука в руку і моральна та інтелектуальна деградація.

Вище я казав про моральне відродження пролетарів, які з варварів сучасного суспільства стали найзначнішим чинником в піддержанню та дальшому розвитку нашої культури. Але так високо піднеслися вони лише там, де лишилися в найгострішій антагонізмі до буржуазії, де змагання до завоювання політичної влади зберегло в них живу свідомість того, що вони призвані підняти на вищий ступінь разом з собою і суспільство. І тут знов показує нам Англія, до чого приходить та робітнича кляса, яка зрікається революції і займається лише реальною політикою, яка з глумливим сміхом вішає на кілок свої ідеали і відкидає всяку мету боротьби, що не відливається в форму фунтів та шілінгів. Навіть з уст буржуазії чуємо ми скарги на моральний та духовий занепад вищих верств англійської робітничої кляси, котрі вірно наслідують буржуазію навіть в її занепаді. Ці робітники є нині навряд чи чимсь иньшим як звичайні дрібні буржуа, котрі відзначаються від других буржуа лише більшою некультурністю, вищим ідеалом яких є малпування своїх панів, переймання їх улесливої чемности, їх пошани до

багатства, однаково яким шляхом його не придбано, їх бездушних звичок, їх марнування вільного часу. Емансипація робітничої класи здається їм дурною мрією; навпаки ж — гра в мяча, бокс, скачки, заклади інтересують їх більш за все на світі, забирають весь їх вільний час, всі сили душі, всі матеріальні кошти.

Даремно намагалися прищепити англійським робітникам етичними проповідями вищий світогляд і розуміння вищих домагань. Етика пролетаріату впливає з його революційного змагання, з нього черпає пролетаріат свою силу, ним він ушляхотнюється. Ідея революції, — ось що викликало те дивне піднесення пролетаріату з його глибокого приниження; піднесення, яке є найвеличнішою подією другої половини XIX століття.

Цей революційний ідеалізм ми мусимо насамперед зберегти, а тоді хай буде, що буде — ми знесемо найтяжче, виконаємо найвище і будемо гідні тих великих завдань, які нас ждуть.

FEDOR IWANUS
931 ATLANTIC AVE.
WINNIPEG, MANITOBA
CANADA.
R2X 1L5

На другий день по соціяльній революції

I. Визначення завдання.

Перш ніж почати обговорення зазначеної теми, мушу я передовсім зняти з себе важке підозріння, яке може дехто мати на мене через заголовок моєї праці: „На другий день по соціяльній революції!“ Чи не доводить це, що ми „ортодоксальні“ марксісти в своїй істоті лише переорані блянкісти, що сподіваються одного дня відразу захопити у свої руки соціяльну диктатуру. І чи не є ж це поворотом до утопістичного погляду на річі, коли я тепер починаю роздумувати над правилами для такого моменту, про який ми зовсім не знаємо, коли і при яких умовах він настане?

Певно, коли б заголовок цього твору мав таке значіння, мали би рацію ставитися до нього з великим недовір'ям. Тому я спішу зауважити, що вважаю революцію історичним процесом, який тягнеться більше або менше довгий час і може тягтися десятки літ серед тяжкої боротьби. З другого ж боку я переконаний; що не наше завдання вигадувати рецепти для кухні будуччини. Як мало я цього бажаю, наведу вам приклад.

Коли більше як перед десятьма роками німецька соціяль-демократія обмірковувала нову програму, запропоновано внести в неї домагання таких заходів, які повинні були стати засобом для переходу від капі-

талістичного способу продукції до соціалістичного. Тоді я був одним з тих, що повстали проти визнання такого домагання через те, що я уважав хибним вказувати партії вже тепер певний шлях поступовання підчас події, якої ми собі зовсім не уявляємо, яку можемо лише неясно передчувати і яка принесе нам дуже багато несподіваного.

Але я вважаю доброю вправою для нашого розуму і добрим способом допомогти ясности і сталости нашої політики, коли ми спробуємо витягнути всі консеквенції з наших стремлінь і дослідити проблеми, котрі можуть повстати перед нами зі здобуття політичної влади. Це має вартість і для пропаганди, бо з одного боку твердять наші противники, що наша перемога поставить нас перед нерозрешимими питаннями, з другого боку знайшлися в наших власних рядах люде, котрі як найчорнішими фарбами малюють наслідки нашої перемоги. День перемоги, кажуть вони, буде для нас разом з тим і днем поразки. Тим то й важно дослідити, чи ж то правда і до якої міри.

Однак для того, шоби при такій розумовій роботі прийти до певних наслідків і не заблудитися в безконечности, треба досліджувати повстаючі проблеми в найпростішій їх формі, в якій вони ніколи не з'являться в дійсности і відкинути на бік всі ті обставини, що ускладнюють справу. Такого методу уживають звичайно в науці, не забуваючи при тому, що річі в дійсности не так прості і що їх не так легко розплутати, як в абстракції. Я вже сказав, що соціальна революція довголітній процес; але ж коли ми хочемо представити її в найпростішій формі, то мусимо виходити з припущення, що одного дня в руки пролетаріату перейде відразу вся політична власть без жадного обмеження і він в користуванні нею кермуватиметься тільки своїми клясовими інтересами і вживатиме її як найраціональнішим способом. Перше, напевно, ніколи не станеться, та й останнє також не в усіх без винятку випадках. Бо для цього сам пролетаріат не

досить згуртований, не є досить одноцільною масою. Пролетаріят, як відомо, ділиться на різні верстви, які відрізняються одна від другої ходом їх розвою, їх традиціями, ступенем їх духового та економічного розвитку. Але ж також дуже можливо, що разом з пролетаріятим піднесуться в гору й інші, соціально близькі до нього верстви суспільства — певні частини дрібної буржуазії або дрібного селянства — світогляд яких не є цілком пролетарським; наслідком цього можуть повстати найрізноманітніші тертя і збочення з певного шляху; ми не завше зможемо зробити те, чого би ми бажаємо, і не завше бажатимем того, що серед даних обставин було би найбільш доцільним для справжнього визволення пролетаріату. Всі такі моменти, що перешкоджають ходові процесу, ми мусимо поминути.

З другого боку, при досліджуванні процесу в простішій його формі мусимо ми виходити лише з того, що нам вже відомо: ми не можемо брати за основу образ тих порядків, які повинні на нашу думку розвинутися в будучині, бо це завело-б нас в область безгрунтовних фантазій. Але ж розуміється само собою, що ми не досягнемо панування при сучасних обставинах. Передумовою самої революції є довга і глибокойдуча боротьба, яка сама буде змінити наш теперішній політичний та соціальний лад. Отже по завоюванні політичної влади пролетаріятим повстануть такі проблеми, про які ми тепер нічого не знаємо, з другого ж боку, багато з того, що займає нас тепер, розвяжеться ще до того часу. Але разом з цим повстануть такі засоби для розв'язання різних проблем, про які ми тепер не маємо ще жадного поняття.

Подібно до того, як фізик досліджує закони падання в безповітряному обшарі, а не в рухомім повітрі, так і ми досліджуємо тут становище пролетаріату після його перемоги, припускаючи такі обставини, які ніколи не здійсняться в цілій чистоті, а саме, припускаючи, що пролетаріят вже завтра відразу досягне нероздільне

панування і що для розв'язання своїх завдань він буде вживати тільки тих засобів, які існують тепер. Такий дослід може привести нас до наслідків, які відрізнятимуться від дійсного ходу подій в будуччині, так само як закони падання відрізняються від справжнього падання різних тіл. Але, не зважаючи на ці відхилення, закони падання існують в дійсності і кермують паданням кожного окремого тіла, і падання це можна зрозуміти тільки зрозумівши ці закони.

Так само для переможного пролетаріату дійсно існують ті перешкоди і надії на будуччину, які ми відкриваємо своїм дослідом (розуміється, при тій умові, коли він буде вестися методично, точно); і ці обставини відограватимуть рішачучу роль в боротьбі соціальної революції та боротьбі її попередньої доби, — хочай-би в дійсності й уклалося все трохи инакше, ніж тут припущено. І тільки таким шляхом можна взагалі прийти до якихось певних наукових висновків що до виглядів соціальної революції. Кому цей шлях все ж такі здається ще непевним для того, щоби можна було поставити певний прогноз, той мусить мовчати, коли говориться про соціальну революцію, і просто заявити: хто доживе, той побачить, як воно є; розуміється, це найпевніший шлях.

Тільки такі проблеми соціальної революції можна обмірковувати, які можна впізнати вказаним тут шляхом. Про всі инші не можна нічого рішати а ні в тім, а ні в другім напрямі.

2. Експропріація експропріаторів.

Отже припустимо, що настав той чудовий день, коли пролетаріат дістає відразу в свої руки всю власть. Що він стане з нею робити? — я кажу тут не про те, що він **схоче** робити на підставі тої чи иншої теорії, під впливом того чи иншого настрою, а про те, що він **муситиме** робити, спонуканий своїми **клясовими** інтересами і примусом економічної необхідности.

Насамперед, розуміється, надолужить пролетаріят все те, чого не доробила буржуазія. Він вимете всю решту феудалізму і здійснить демократичну програму, яку колись боронила і буржуазія. Як найнища з усіх клас пролетаріят є й найдемократичнішою з усіх клас. Він заведе загальне виборче право при виборах до всіх закладів, забезпечить цілковиту свободу друку та спілок, він зробить державу незалежною від церкви, він скасує всі спадкові привілеї. Він дасть кожній поодинокій громаді цілковиту самоуправу і усуне мілітаризм. Це останнє може статися двома шляхами: через **озброєння народу** і через **роззброєння**. Озброєння народу є **політичною** вимогою, роззброєння — **фінансовою**. Озброєння народу може при певних умовах коштувати так само, як і стале військо, але воно потрібне для зміцнення демократії, для того, щоби забрати у правительства найважніше з його знарядь насильства, що скеровано проти народу. Роззброєння ж має насамперед на меті зменшення військового бюджету. Його можна перевести таким чином, що сила правительства ще більше зміцниться, а саме, коли військо, зорганізоване по системі загальної військової повинности, буде замінено менш чисельним з безхарактерної голоти (*Lumpenproletarier*), яка за гроші піде на що завгодно. Пролетарський режим неминуче прямуватиме до того, щоби злучити обидві ці міри, то-б-то озброїти народ та рівночасно покласти край зростові озброєння, вироблюванню нових рушниць, гармат, будуванню нових панцерних кораблів та фортець, а разом з тим він позаклучує міжнародні договори і усуне всі приводи до міжнародніх конфліктів, що повстають з буржуазної конкуренції.

Розуміється, переможний пролетаріят ґрунтовно зреформує і податкову систему. Він пильнуватиме, щоби було скасовано всі податки, котрі тепер обтяжують працюючий люд, то-б-то насамперед посередні податки, що підносять вгору ціни на засоби поживи; а для того він притягне до участі в державних ви-

датках великі доходи та маєтки через заведення поступових подоходних або помаєткових податків. До цієї справи я пізніше ще вернуся, тому тут досить цієї вказівки.

Особливо важне значіння буде мати для нас **шкільна справа**. Народня школа віддавна інтересувала пролетарські партії і вже серед старих комуністичних сект середніх віків грала вона велику ролю. Вирвати у посідаючих кляс монополію на освіту було завше — та й не могло не бути — найбільшим бажанням думаючої частини пролетаріату. Само собою розуміється, що новий режим збільшить кількість шкіл, поліпшить їх і покращить матеріяльне становище вчителів. Але він не зупиниться на цьому, а піде ще й далі. Правда, переможний пролетаріат, бодай і як радикально настроєний, не може відразу знести клясові різниці, бо вони розвивалися і зміцнялися протягом цілих тисячоліть і їх не можна з усіма їх наслідками стерти з землі так просто, як губка стирає з дошки написане крейдою. Але школа може підготувати ґрунт в цьому напрямі і цим істотно допомогти знищенню клясових різниць, даючи всім дітям однаково добрий харч та одягу, однаково виховуючи їх, даючи однаково всім і кожному спромогу до всебічного розвитку своїх духових та фізичних здібностей.

Але не треба перецінювати впливу школи. Життя міцніше від усякої школи, і коли школа схоче противитися йому, вона завше буде терпіти поразку. Коли би ми, наприклад, вже тепер схотіли зробити спробу знищити клясові різниці за поміччю школи, то не багато б вийшло з нашої спроби. Але коли школа поступає в напрямку, в якому іде в дійсности суспільний розвиток, вона може дуже зміцнити і прискорити його. Отже, коли суспільний розвиток веде до знесення клясових різниць, тоді школа може стояти на чолі його і здійснювати для зростаючого в ній покоління, хоча б в обмеженій сфері, те, що в цілому суспільстві росте одночасно з цим поколінням.

Все це такі цілі, які виставив уже буржуазний радикалізм, але досягнути яких він не міг тому, що для цього потрібно такої сили та безоглядності супроти капіталу, на які не здатна жадна буржуазна кляса. Нова школа, в наведеному тут змислі, потребувала би, наприклад, в Німецькій державі по моєму обчисленню в „Аграрнім питанню“, 1½ а може бути й цілих 2 мільярди марок на рік. Це майже вдвоє більше від теперішнього воєнного бюджету! Такі суми може видавати на шкільну справу тільки держава, якою кермує пролетаріят і яка не зупиняється побожливо перед великими доходами.

Але, розуміється, революція не може обмежитися на цих реформах, бо це буде не просто буржуазно-демократична, але пролетарська революція. Як вже згадано, ми не ставимо собі тепер завданням дослідити, що схоче робити після революції пролетаріят на підставі тої чи іншої теорії, через те, що нам не відомо, які теорії можуть ще виникнути згодом і при яких обставинах, під чийм впливом відбудеться революція. Ми хочемо тільки дослідити, що буде змушений робити після перемоги пролетаріят під тиском економічних відносин, коли він почне поступати відповідно меті.

І от перш за все кождий пролетарський режим буде змушений зайнятися слідуючою головною проблемою. Він повинен буде неодмінно розв'язати питання, як запобігти нужді **безробітних**. **Безробіття** — найтяжче прокляття для робітника. Воно означає для нього нужду, пониження, злочини. Робітник живе тільки продажом своєї робочої сили, і, коли не знаходить на неї покупця, стає відданим на поталу голодові. Безробіття мучить робітника навіть і тоді, коли він має роботу, бо йому що-дня загрожує небезпека лишитися без роботи і через те стати жебраком. Такому порядку річей пролетарський режим буде намагатися в кожному разі покласти край, хоча б навіть пролетарі були переняті не соціалістичними по-

глядами, а ліберальними, як в Англії. Ми не маємо тут досліджувати, яким власне чином розв'язеться питання безробітних; для цього існує чимало різних методів і цілий ряд соціальнополітиків виступав уже з різними проектами. Як відомо, і з боку буржуазії робилися спроби усунути безробіття: було запропоновано, а подекуди почасти й заведено, забезпечення безробітних. Але буржуазне суспільство не може піти на цьому полі далі півзаходів, бо інакше воно зрубало би ту гиляку, на якій сидить. Тільки пролетаріят, переможний пролетаріят, може і дійсно вживе таких заходів, котрі можуть цілком усунути нужду від безробіття, чим би її не викликано, хворою чи чимсь иньшим. Справді, поважна піддержка безробітних, яка би забезпечувала їм цілком вистарчаючу допомогу, повинна цілковито змінити відношення сили між пролетаріятотом та буржуазією, між пролетаріятотом та капіталом; вона робить пролетаріят хазяїном на фабриці. Коли тепер робітники продають себе підприємцеві, коли вони дозволяють визискувати себе та гнітити, то до цього змушує їх, власне, примара безробіття, батіг голоду. Але коли робітник знає, що існування його забезпечене навіть на той випадок, коли він лишиться без праці, тоді нема нічого лєхшого для нього, як зломити силу капітала. Тоді він не потребує вже капіталіста, тим часом як той не може без робітника вести далі своє діло. При таких умовах кожний конфлікт між підприємцем та його робітниками буде кінчатися поразкою підприємця. Капіталісти можуть тоді й на далі лишитися управителями фабрик, але ж перестануть бути їх панамі та визискувачами. Коли ж капіталісти впевняться, що мають нести лише ризику і тягар капіталістичного підприємства, тоді ці панове перші відмовляться від дальшого ведення капіталістичної продукції і намагатимуться, щоб у них було викуплено ці підприємства, з яких вони вже не можуть мати зиску. Такі випадки вже бували. Так, напр., в Ірляндії, коли фермерський рух дійшов до кульмінацій-

ної точки, властителям ґрунтів не були в стані збирати своєї ренти; тоді самі лендльорди почали вимагати, щоби держава відкупила всі їх землі. В такому самому становищі повинні опинитися при пролетарському режимі і капіталісти-підприємці. Навіть коли би цей режим не кермувався соціалістичними теоріями і не задавався би з самого початку метою повернути капіталістичні засоби продукції в суспільну власність, капіталісти все одно самі домагалися би, щоби в них відкупили їх засоби продукції. Політичне панування пролетаріату і дальше ведення капіталістичного способу продукції не годяться між собою. Хто припускає можливість першого, той мусить визнати й можливість щезнення останнього.

Але яким покупцям могли би капіталісти продати свої підприємства? Частину фабрик, копалень і т. д. можна було би продати самим робітникам, що по них працюють, які почали би вести справу гуртом. Другі можна би було продати споживчим товариствам, — треті знов громадам або державі. Однак ясно, що капітал буде звертатися головним чином до найбільш заможних, найбільш певних покупців, а такими покупцями є держава та громади, отже, лише з цієї самої причини більшість підприємств перейшла б у власність держави та громад. Нема що й казати про те, що соціал-демократія, здобувши владу, з самого початку буде прямувати власне до такого розв'язання питання. З другого боку, навіть не перенятій соціалістичними поглядами пролетаріат з самого початку буде намагатися повернути в державну або громадську власність ті підприємства, які зробилися монополіями, чи по природним причинам, — як, напр., копальні, — чи через рід їх організації, — як, напр., трести. Ці приватні монополії і тепер вже стають непереносними не тільки для зарібників, але й для всіх кляс суспільства, які не беруть в них участи. Тільки безсилля буржуазного світа перешкоджає йому вжити рішучих заходів проти цих монополістів. Пролетарська революція мусіла би

з природною кінченістю повести до знесення приватної власності на такі монополії. Але ж вони й тепер вже дуже розповсюджені, в дуже високій мірі вже панують над всім економічним життям і розвиваються при тому дуже швидко. Удержавлення та повертання в громадську власність вже самих цих монополій означає опанування цілого процесу продукції суспільством та його органами — державою й громадою.

Найпридатнішими для удержавлення є національні засоби транспорту — залізниці, пароплави — рівнож продукція сирових матеріалів і півфабрикатів (копальні, ліси, залізоробні та машинові фабрики і т. п.). Як раз в цих галузях індустрії найдужче розвинулися великі підприємства та картелі. Оброблення сирових матеріалів та півфабрикатів в річі для особистого вжитку, рівнож як і дрібна торгівля, мають часто місцевий характер і до цієї пори ще дуже децентралізовані. В цих галузях продукції на перший план виступлять головним чином громади та товариства, державне ж господарство відограватиме другорядну роллю. Але разом з поступом поділу праці продукція для безпосереднього особистого вжитку все більше відступає назад перед виробом засобів продукції. Таким чином, отже, все більш зростає поле державної продукції. З другого боку це поле розширюється ще й завдяки тому, що розвій зносин та зріст великої продукції ломить в одній галузі індустрії по другій межі поміж місцевими ринками, повертає один ринок за другим з місцевого в національний. Так, напр., газове освітлення очевидно є комунальною (громадською) справою. Навпаки, розвій електричного освітлення і передача сили на віддалення в гірничих місцевостях робить кінцевим удержавлення водяної сили; це ж веде до того, що освітлення з громадської справи стає державною. Дрібна шведська продукція призначалася перше для місцевого ринку; тепер шведська фабрика достарчає свої продукти не тільки для якоїсь одної громади, але для цілого краю, — вона дозріла не для комуналізації, але для

удержавлення. Так само й цукроварні, броварні і т. д. Отже розвій має тенденцію при пролетарському режимі все більше робити державне господарство головною формою господарства.

Оце поки-що все про власність на **засоби продукції** великих підприємств, до яких належать, розуміється, і підприємства рільного господарства. Що ж мусить статися з **грошовим капіталом та земельною власністю**? Грошевий капітал це та частина капіталу, яка приймає форму грошей, що даються в позику і приносять проценти. Грошевий капіталіст не виконує жадних особистих функцій в економічному життю, він є чимсь цілком зайвим, і його можна експропріювати одним почерком пера. І до цього візьмуться тим швидче, що саме ця цілком непотрібна частина капіталістичної кляси, фінансова аристократія, все більше захоплює в свої руки панування над цілим економічним життям. Вона — пан і великих приватних монополій, трестів і т. д. І не можна експропріювати індустріальний капітал, не займаючи грошового капіталу. Індустріальний та грошевий капітал занадто тісно зв'язані між собою. Вже само усупільнення капіталістичних підприємств (ми називаємо тут так для короткості перехід їх в руки держави, громади і товариств) веде до усупільнення значної частини грошового капіталу. Коли удержавлюється якась фабрика або маєток, переходять до держави і їх довги, з приватних вони стають державними довгами. Коли це було акційне товариство, то акціонери стають кредіторами держави.

Лишається ще земельна власність. Я кажу тут, власне, про земельну власність, а не про рільничі підприємства. Великі рільничі підприємства, які ведуться капіталістично, самі по собі перейдуть той самий розвій, що й другі великі підприємства. Вони втратять своїх робітників і будуть змушені продати свої маєтки державі або громадам і таким чином усупільнити і їх. Навпаки, дрібні сільські господарства лишаться, напевно, приватною власністю, до них я ще потім повернуся.

FEDOR IWANUS
931 ATLANTIC AVE.
WINNIPEG, MANITOBA
CANADA.

R2X 1L5

Отже тут іде мова не про сільське господарство, лише про земельну власність, відокремлену від господарства, про ту приватну земельну власність, яка дозволяє властителю діставати земельну ренту в формі аренди, платні за винаймання або в формі гіпотечних процентів.

Те, що сказано про грошового капіталіста, можна цілком прикласти і до властителя ґрунтів. Він так само не виконує вже жадних особистих функцій в економічному життю і його лехко можна усунути. Як що до приватних монополій, так і що до приватного володіння землею вже й тепер здибуємо ми в самих буржуазних колах змагання до усупільнення його через те, що ця приватна монополія стає все тяжчою та шкідливішою, особливо в містах. І тут знов таки треба лише необхідної сили, щоби здійснити усупільнення. Переможний пролетаріят буде мати цю силу.

Отже експропріяція визискуючих кляс виключно питання сили. Експропріяція з неминучістю впливає з економічних потреб пролетаріята, отже й буде неминучим наслідком його перемоги.

3. Конфіскація чи викуп?

З меншою певністю, ніж на питання про конечність і можливість експропріяції експропріаторів, можемо ми відповісти на тісно звязане з ним питання: як саме переведеться експропріяцію — чи яко викуп, чи яко конфіскацію, то-б-то чи дістануть дотеперішні властители відшкодовання, чи ні? Це питання розвязати тепер неможливо. Не ми маємо переводити цю операцію. Не можна ж тут говорити про внутрішню необхідність, яка впливає з істоти діла та примушує прийняти те че инше рішення. Однак цілий ряд причин промовляє за те, що пролетарський режим дбатиме, щоби було вибрано шлях викупу, то-б-то заплати капіталістам та властителям земельної власности за відібрану від них власність. З цих причин згадаю я лише дві, які зда-

ються мені найважнішими. Грошевий капітал, як вже сказано, зробився безперсональною силою: кожду суму грошей можна тепер повернути в грошевий капітал, не примушуючи її властителя виконувати функції капіталіста. Як відомо, склавши одну марку, чоловік може вжити її так, щоби вона приносила проценти, не стаючи від цього капіталістом. Це явище, як відомо, дуже використовується оптимістичними оборонцями існуючого ладу. Вони виводять звідси, що цим шляхом можна би було цілком експропріювати капіталістів, як що всі робітники будуть заносити всі свої складені гроші в шадничі каси або купувати акції і, таким чином, самі стануть учасниками капіталу. Ті ж самі оптимісти в иньшому місці казали, що коли-би ми тепер конфіскували капітал, ми конфіскували-би не тільки капітал багатих, а також і капітал робітників; ми відобрали-би в такому разі і у бідних вдів та сиріт їх складений гріш. Таким чином ми викликали-би між самими робітниками велике незадоволення, ще одну причину для них скинути своє власне панування, чого, на думку згаданих вихвалювателів існуючого ладу, можна напевне сподіватися.

На першім міркуванню не потрібно зупинятися довго, дуже воно вже дурне. Люде, що мріють про експропріацію капіталістів шляхом нагромадження грошевих ощадностей, не помічають того простого факту, що зріст великого капіталу йде без порівняння швидче. З другого ж боку не зовсім безгрунтовно кажуть, що пролетарський режим, який іде до загальної конфіскації, сконфіскував би й ощадности бідности. Розуміється, це не підбурило б робітників проти їх власного панування, — треба мати дуже незначний запас переконуючих аргументів проти соціальної революції, щоби тішитися подібними мріями — але це може стати причиною того, що переможний пролетаріят здержиться від конфіскації засобів продукції.

Коли ж це станеться, то можна запитати, яку ж користь буде мати робітнича кляса від експропріації?

Експропріяція приведе тільки до того, що весь капітал стане грошовим капіталом, державними громадськими та товариськими довгами, і що надвартість, яку капіталісти видушували до цього часу безпосередне з робітників, братимуть тепер з робітника держава, громади та товариства і передаватимуть її капіталістам. Чи зміниться від цього бодай що-небудь в становищу робітничої кляси?

Таке питання цілком справедливе. Однак, коли би навіть пролетарський режим почав доставляти капіталові таку ж кількість зиску, яку діставав капітал і перше, то експропріяція все таки при дальшому захованні пролетарського панування приносила би з собою ту велику перевагу, що всяке дальше побільшення визиску стало б вже неможливим. Не було би спромоги нового приміщення капіталу, отже не було би спромоги збільшувати його, рівно як і підвищувати земельну ренту. Це саме було би вже величезним наслідком пролетарської революції. Всяке дальше зростання суспільного багатства йшло би відтоді на користь цілого суспільства.

Але до того прилучилася би ще й иньша користь. Скоро ціла капіталістична власність набере форми облігацій держави, громад або товариств, — стане можливим завести такий високий поступовий податок на доходи, маєтки та спадщину, про який перше не можна було й думати. Ми ж й тепер вже домагаємося, щоби таким податком було замінено всі другі, особливо посередні податки. Коли би ми вже тепер дістали силу для переведення цього, от хоч би через піддержку з боку иньших партій — що розуміється неможливо через те, що а ні одна буржуазна партія не піде так далеко — то ми би натрапили при тому на великі перешкоди. Відома річ, що чим вище податок, тим сильніша у плательщиків спокуса ухилитися від заплати його через всякі обходи закону. Але й тоді, коли би нам вдалося унеможливити всяке ховання доходів та маєтків, ми все таки

не могли би довести податок до бажаної для нас висоти через те, що капіталісти, бачучи, що податок занадто врізує їхні доходи та маєтки, просто виїхали би з держави і ми лишилися би ні з чим. В державі існував би тоді подоходний і помаєтковий податок, але не було б а ні доходів, а ні маєтків. Таким чином не можна переходити певних меж при встановленню розмірів такого податку, хоча би в наших руках була політична власть. Але становище цілком міняється, коли вся капіталістична власність набирає форми суспільних облігацій; власність, яку тепер неможливо докладно дослідити, стає тоді цілком ясною. Треба тільки постановити, щоб всі облігації були іменними, — і тоді ми зможемо надзвичайно точно обрахувати кождий маєток і кождий капіталістичний дохід. Тоді можна буде підвищувати податок як завгодно, не боячись обманів та ухилення від заплати. Тоді стане неможливим ухилитися від заплати через еміграцію тому, що всі проценти будуть виплачуватися громадськими інституціями і головним чином державою, отже ця остання зможе вилічити податок з процентів при виплаті їх. При таких умовах буде можливим підносити подоходний та маєтковий податок до якої завгодно висоти, коли треба навіть і до такої, що він буде близьким до конфіскації великих маєтків або то-тожним їй.

Нас можуть запитати: як ж користь вибирати цей кружний шлях до конфіскації великих маєтків замість того, щоби йти просто до мети? Чи не значить це бавитися в хитрощі з тою лише метою, аби оминати лише зверхні ознаки конфіскації, — коли спочатку викупляться капітали за повну їх ціну, а тоді їх сконфіскують через податкове законодавство? Бо ж різниця між цим поступованням та безпосередньою конфіскацією тільки формальна.

Але ж ця різниця не така вже маловажна. Безпосередня конфіскація поширюється на всі капітали однаково, як на дрібні, так і на великі, на капітали

здатних до праці і на капітали нездатних до неї. При такому способі поступовання важко, часто цілком неможливо, відділити великі маєтки від дрібних грошових капіталів, що вложено разом з ними в ті ж самі підприємства. Крім того, безпосередня конфіскація відбулася би дуже швидко, може навіть відразу, тоді як конфіскація через оподаткування дозволяє зробити знесення капіталістичної власності довшим процесом, який поступає в міру того, як кріпне новий лад і виявляє свій добродійний вплив. Вона дасть змогу розтягти операцію на цілі десятиліття, так, що кінець конфіскації відбудеться вже на очах нового покоління, яке виросте при нових умовах і якому не прийдеться вже мати діла з капіталами та процентами. Таким чином конфіскація втрачує свій жорстокий характер, стає більш еластичною та менш болючою. Чим лагідніше відбувається здобуття політичної власти пролетаріатом, тим краще він зорганізований і освідомлений, тим швидче можемо ми сподіватися, що він волітиме витончену форму конфіскації примітивній.

Я трохи довше зостановився над цим питанням тому, що його висувають jako головніший закид наші противники, а зовсім не тому, що його здійснення є найголовнішою трудностю, яку ми зустрінемо. Великі труднощі починаються лише після всіх згаданих подій. Серед великих перемін, які викликає соціальна революція, експропріяція засобів продукції відносно проста справа. Для неї треба тільки мати в руках відповідну владу, існування котрої припускається вже само собою в цілому нашому досліді. Труднощі, що чекають пролетарський режим, лежать не в області власности, лише в області продукції.

4. Притягання робітників до праці.

Ми бачимо, що соціальна революція робить неможливим дальше існування капіталістичного способу продукції, що політичне панування пролетаріату не-

минуче звязане з економічним повстанням проти цього способу продукції, котре унеможлиблює дальше існування останнього. Але ж продукція мусить конче вестися далі, вона не може зупинитися навіть на кілька тижнів без того, щоби не загинуло ціле суспільство. Отже для переможного пролетаріату повстає невідкладне завдання, — мимо всіх перешкод забезпечити продовження продукції і намовити робітників, що покидали фабрики та інші місця роботи, знов взятися до праці, щоби продукція безупинно йшла далі.

Якими ж засобами розпоряджає пролетарський режим для розв'язання цього завдання? Про примус до праці страхом голоду не може бути, розуміється, і мови; про фізичний примус ще менше. Коли є люде, які думають, що панування пролетаріату поведе до каторжного режиму, що тоді кожному буде признатися праця начальством, то ці люде замало знають пролетаріат. В дійсности пролетаріат, який тоді сам буде видавати собі закони, має в собі незмірно більше сильної любови до свободи, ніж ті переняті сервілізмом та візантійщиною професора, що кричать про каторжний лад в будучій державі.

Переможний пролетаріат ніколи не допустить каторжної або касарняної регляментації. Та він й не потребує такої регляментації, бо він має інші засоби втримати робітників при роботі.

Насамперед не треба забувати великої сили привички. Капітал привчив сучасного робітника робити день у день і він зовсім не може довго витримати без роботи. Є навіть люде, які так звикли до роботи, що просто не знають, що робити з своїм вільним часом — вони почувають себе нещасливими, коли не мають спромоги працювати. Небагато знайдеться людей, які би могли почувати себе довший час щасливим без роботи. Я переконаний, що коли праця перестане бути надмірною, надриваючою сили, коли робочий день зменшиться до розумної норми, то вистарчить одної

привички до праці, аби вдержатати масу робітників на фабриках та копальнях за регулярною роботою.

Але, розуміється, не можна покладатися на саму лише спонуку до праці — вона найслабша. Другою далеко сильнішою є **дісципліна** пролетаріату. Ми знаємо, що коли робітнича спілка ухвалює страйк, тоді дісципліна організованого робітника досить сильна, щоби він з доброї волі зважився наразити себе на всі небезпеки і страхіття безробіття, часто голодувати цілі місяці, аби тільки довести до побідного кінця спільну справу. Отже я думаю, коли можливо силою дісципліни вигнати робітників з фабрики, то силою тієї ж дісципліни можна буде й утримати їх коло праці. Коли робітнича спілка визнає необхідним безупинно і регулярно вести працю, тоді можемо бути певні, що навряд хоч один з її членів схоче піти проти інтересів спільної справи і покине своє місце. Та сама сила, яка тепер злучає пролетаріат для боротьби, для задержання продукції, ця ж сама сила злуки буде тоді могутнім засобом забезпечення регулярного продовження суспільної праці. Чим вищого розвитку осягла вже тепер організація робітничих спілок, тим більше надії на безупинний хід продукції по завоюванню політичної влади пролетаріатом.

Пролетарська дісципліна не має нічого спільного з військовою дісципліною; вона не означає сліпого послуху влади, що постановлена з гори. Ні, це дісципліна демократична, це добровільне підлягання вибраним провідникам і ухвалям більшості власних товаришів. Для того, щоби така демократична дісципліна могла панувати і на фабриці, потрібна демократична організація фабричної роботи — треба, щоби місце теперішньої автократичної фабрики заняла демократична фабрика. Цілком зрозуміло, що соціялістичний режим буде прямувати з самого початку до того, щоби демократично зорганізувати продукцію. Але коли би навіть у переможного пролетаріату і не було з початку такого стремління, то він був би змушений

до цього потребою забезпечити безупинний хід продукції. Піддержання при праці необхідної дисципліни можна буде досягнути лише шляхом введення в процес продукції виробленої професійними робітничими спілками дисципліни.

Це в кождім разі не можна буде виконати скрізь однаковим способом. Коже підприємство має свої особливості, з якими мусить лічитися організація його робітників. Існують, напр., підприємства, які не можуть обійтися без бюрократичної організації, як от залізниці. Демократична організація може тут набрати такого вигляду: робітники вибирають послів, які утворюють рід парламенту, і цей парламент встановлює порядок робіт і доглядає за управою бюрократичного апарату. Другі підприємства можна передати в руки робітничих спілок, треті можна зорганізувати на кооперативних підвалинах. Таким чином, можливі найрізноманітніші форми демократичної організації підприємств; не треба думати, що всі підприємства буде організовано на один взір.

Ми бачили вище, що будуть різні форми власності: власність держави, громади, товариств. Поруч з ними може й надалі лишитися приватна власність на де-які засоби продукції, як ми це ще покажемо. Тепер ми бачимо, що й організація підприємств буде різноманітною.

Однак, демократична дисципліна і звичка до регулярної праці — хоч і як сильні ці чинники — може все таки їх не досить, щоби забезпечити постійну участь в продукції всіх робітників. Нема чого сподіватися, щоби тред-юніоністська організація та дисципліна обійняли коли-небудь в сучаснім суспільстві бодай більшість робітничої кляси. Коли пролетаріят дістане в свої руки власть, то все таки, мабуть, тільки меншість його членів буде зорганізована. Отже прийдеться шукати ще других спонук до участі в роботах. З таких спонук особливо відповідає духові пролетарського ладу такий чинник, як **привабливість праці**. Про-

летарський режим муситиме дбати про те, щоби працю, яка тепер є тягарем, зробити приємністю, щоби працювати було приємно, щоби робітник йшов на роботу з утіхою.

В кожному разі досягти цього не так просто; але що найменше початок цьому пролетаріят покладе зараз по осягненню панування, **зменшивши робочий час**. Разом в тим він постарається поліпшити будинки для праці з гігієнічного та естетичного боку, усунути по можливості все, що надає процесові продукції неприємного, відразливого характеру. Це все є тільки продовженням тих змагань, які здійснюються почасти вже й тепер в формі законодавчої охорони праці. Але для більшого поступу на цьому полі потрібні такі переміни і в будівлі будинків, і в техніці продукції, які не можна виконати з сьогодні на завтра. Навряд чи вдасться швидко зробити працю по фабриках та копальнях дуже привабливою. Тому поруч з привабливістю праці буде необхідним, щоби був ще й такий чинник, як **привабливість платні за працю**.

Я кажу тут про заробітню платню. „Та хіба ж“, скажуть, „і в новому суспільстві ще існуватиме заробітня платня? Ми ж хочемо знищити платню працю і гроші — як же можна говорити про робочу платню?“ Ці закиди мали б рацію, коли би ми хотіли при соціальної революції зараз же приступити до знищення грошей. Я вважаю це неможливим. Гроші найпростіший з досі відомих нам засобів обігу продуктів, засобів поділу їх між окремими членами суспільства в такому складному механізмові, як сучасний спосіб продукції з його непомірним далеко йдучим поділом праці. Це такий засіб, який дає змогу кожному задовольняти свої потреби відповідно до його індивідуальних особливостей (розуміється в межах його економічної сили). Як засіб обігу, гроші лишаться необхідністю, поки не придумано нічого ліпшого. Але само собою розуміється, вони втрачать, що найменше в сфері внутрішнього обороту, де-які з своїх теперешніх функцій, і

перш за все функції **мірила вартости**. Де-яких уваг що до вартости не можемо ми тут поминути, бо вони допоможуть нам з'ясувати де-що з того, про що говоритиметься далі.

Нема нічого хибнішого від того погляду, що завдання соціялістичного суспільства полягає в тому, щоби здійснити закон вартости в цілій його повноті, дбати про те, щоби обмінювано тільки рівні вартости. В дійсности закон вартости є, навпаки, законом виключно властивим суспільству товарової продукції.

Товарова продукція є таким способом продукції, в якому при існуванні розвинутого поділу праці незалежні один від другого продуценти продукують продукти один для другого. Але жадний спосіб продукції не може існувати без певної пропорціональности продукції. Кількість робочих сил, якими розпоряджає суспільство, обмежено; і суспільство може задовольняти свої потреби і вести продукцію далі тільки при тій умові, коли в кожній галузі продукції занята відповідна існуючим продукційним силам кількість робочих сил. В комуністичному суспільстві праця регулюється планомірно, робочі сили розподілюються між окремими галузями по певному пляну. При товаровій продукції це регулювання переводиться за поміччю закону вартости. Вартість кожного товару определяється не фактично зужитим на його виріб часом праці, а **суспільно-потрібним** для його виробу робочим часом. Ми тут не будемо говорити про модифікацію, яку терпить цей закон при капіталістичному способі продукції завдяки зискові, це ускладнило би без потреби наш виклад, не даючи нічого нового до зрозуміння питання. Суспільно-потрібний час праці в кожній галузі праці определяється з одного боку досягнутою в данному суспільстві висотою техніки в цій галузі, існуючою напруженістю праці і т. д., словом середньою продуктивністю праці поодинокого робітника; з другого боку — кількістю продуктів, яких потребує суспільство від цієї галузі праці, і нарешті цілою кіль-

костю робочих сил, котрими розпоряджає суспільство. Вільна конкуренція приводить до того, що ціна продуктів, тоб-то кількість золота, яке можна дістати в обмін на них, постійно намагається наблизитися до їх вартости, що опреділяється суспільно-потрібним робочим часом. Таким чином виходить, що продукція в кожній галузі, хоча й не регулюється з якого-будь одного центрального пункту, ніколи не відхиляється дуже далеко і на довго від певної норми. Без закону вартости товарова продукція при пануючій в ній анархії дуже швидко дійшла би до неймовірного хаосу.

З'ясуємо це на прикладі. Наведемо найпростіший приклад. Візьмемо яко продукти суспільної продукції лише два яких - будь товара, от напр., штани і шлейки.

Припустимо, що в певному суспільстві суспільно потрібний час праці в межах певного — байдуже якого саме — протягу часу виносить для штанів 10 000 робочих днів, а для шлейок 1000 робочих днів. Це значить, що для того, аби задовольнити суспільний попит на штани і шлейки, при данім стані продуктивности праці потрібна зазначена кількість робочих днів. Коли продукт одного робочого дня оцінюється в 10 марок, то вартість штанів буде 100 000 марок, вартість шлейок 10 000 марок.

Коли поодинокий робітник при виробі продукта відхиляється від суспільної норми, коли, напр., протягом робочого дня він виробляє тільки половину того, що виробляють його товариші, то й ціна його продукта буде рівнятися лише половині ціни того продукта, який вироблявся протягом робочого дня кожним з других робітників. Це річ всім відома. Але те ж саме діється й тоді, коли ухияється від норми пропорціональність праці. Коли, напр., на фабрикацію шлейок іде більше робочих сил, ніж це суспільно-потрібно, то відповідну кількість робочих сил треба буде взяти з якихось иньших галузей праці через те, що кількість робочих

сил, якими розпоряджає суспільство, обмежена. Припустимо для простоти, що ці робочі сили візьмуться від кравецтва. Замість суспільно-потрібного робочого часу в 10000 робочих днів в одній галузі продукції і в 1000 робочих днів в другій, матимемо, скажем, 8000 дійсно ужитих робочих днів в першій, 3000 — в другій: світ буде завалений шлейками і не матиме досить штанів. Які будуть наслідки того? Ціна шлейок упаде, ціна штанів піднесеться. 3000 дійсно вжитих днів праці в шлейковій продукції будуть представляти вартість лише 1000 суспільно-потрібних робочих днів; вартість одної пари шлейок знизиться до одної треті їх дотеперішньої вартості; ціна теж упаде, можливо, ще й нижче від треті. Вартість же штанів опреділяється як і перше суспільно-потрібними 10000, а не дійсно вжитими 8000 робочих днів, вартість кожних штанів буде рівнятися $\frac{1}{4}$ їх колишньої вартості. Наслідком цього фабрикація шлейок стає некорисною, кількість зайнятих нею робочих сил зменшиться і знов відплине до фабрикації штанів, яка стала знов надзвичайно прибутковою.

Таким чином при вільній конкуренції закон вартості регулює продукцію. Це, розуміється, не найкращий, який можна вигадати, спосіб регулювання продукції, але він стає єдино можливим при приватній власності на засоби продукції. При суспільній власності на засоби продукції його місце заступить суспільне регулювання продукції. Потреба регулювати продукцію, обміном однакових вартостей зникне. Разом з тим зникне також і потреба в тому, щоби гроші були мірилом вартості та річчю, що має вартість. Металічні гроші можна буде замінити якимсь грошовим знаком. Самі ціни на продукти можна буде тоді встановляти незалежно від вартості. Але ж кількість вкладеного в продукти робочого часу завше буде мати велике значіння при їх оцінці, і дуже можливо, що при тому будуть пристосовуватися до історично встановлених цін.

Отже коли будуть існувати гроші і ціни на продукти, то і за працю платитиметься грошми, мусить, отже, існувати і заробітня платня.

Не зважаючи на це, було би цілком хибним говорити про дальше існування сучасної системи платньої праці, як це роблять де-які фабіянці, кажучи, що завдання соціалізма — не знищення системи платньої праці, а навпаки розширення її на всіх. Це справедливо тільки з зверхунього боку. В дійсности робоча платня при пролетарському режимі є цілком щось иньшого, ніж при режимі капіталістичному. Тепер робоча платня є ціною на товар — робочу силу. Вона опреділяється в останній лінії видатками утримання робітника; хитання її залежать від хитань попиту й подачі. В суспільстві, де панує пролетаріят, все це щезає. Робітник не буде вже змушений нуждою продавати свою робочу силу, вона перестає бути товаром, ціну якого опреділяється коштами його відновлення, і ціна її стає незалежною від відношення поміж попитом та подачою. Висота заробітньої платні опреділяється тепер в останній лінії кількістю продуктів, що мається для розпреділення поміж робітниками. Чим більше ця кількість, тим вище може і буде підноситися і загальний рівень заробітньої платні. Правда, на відношення між заробітними платнями в поодиноких галузях праці попит і подача й тоді будуть мати певний вплив. Бо ж не приставлятиметься робітників проти їх волі військовою силою до окремих підприємств, отже може статися, що в де-яких галузях індустрії буде забагато робітників, а в других бракуватиме. Вирівняти як треба цю ріжницю можна тим, що там, де йде забагато робітників, знижується платню, навпаки в тих галузах, де робітників бракує, платня підноситься — і це робиться до тої пори, поки кожда галузь праці не буде мати стільки робітників, стільки потребує. Але на загальний рівень заробітньої платні цілої робітничої класи впливатиме вже не відношення поміж подачою та попитом, лише кількість продуктів, які в данім разі маються. Загальне пониження

заробітної платні в наслідок надпродукції стає неможливим. Чим більше продукуватиметься, тим вище, беручи загально, буде заробітня платня.

Отже повстає слідуюче питання. Щоби забезпечити безупинний хід продукції, треба буде привязати робітників до продукції через загальне підвищення заробітної платни. Відкіля ж мусить платитися підвищена платня? Відкіля взяти потрібну кількість продуктів?

Припустимо сприяючий новому режимові випадок, якого ми не припустили, що всі маєткі буде сконфіковано, що всі доходи капіталістів йтимуть робітникам, — це, розуміється, дало би вже дуже гарне піднесення платні. В своїй брошурі про соціальну реформу та соціальну революцію наводив я статистичні данні, по яким сума доходу робітників в Англії в 1891 році рівнялася 700 мільонів фунтів стерлінгів (в круглій сумі), а сума доходу капіталістів була коло 800 мільонів фунтів стерлінгів. Я зауважав далі, що ці статистичні данні здаються мені занадто оптимістичними. Я маю причини думати, що сума заробітної платні оцінена тут за високо, сума ж капіталістичних доходів за низька. Але візьмемо навіть й ці цифри за 1891 р. Вони показують, що коли би доходи капіталістів віддати робітникам, тоді заробітня платня могла би **піднятися вдвоє**. На жаль, однак, справа не робиться так просто. Коли ми експропріюємо капітал, ми повинні взяти на себе і його суспільні функції, між ними таку важну як функція капіталістичної акумуляції. Капіталісти не споживають всіх своїх доходів; частину їх вони відкладають на розширення продукції. Те ж саме прийде́тс'я робити і пролетарському режимові, бо ж і він мусить розширювати продукцію, і вже з цієї самої причини не міг би він навіть при радикальній конфіскації капіталу, віддати робітничій клясі всі колишні доходи капіталістів. Проте з надвартости, яку забирають собі капіталісти, мусять вони також певну частину віддавати державі в формі податків. Ця частина повинна вирости до величезних розмірів,

коли єдиним державним та громадським податком буде поступовий податок на доходи та маєтки. І тягар податків не зменшиться. Я вже вище вказав на те, яких великих видатків потребують одні реформи в шкільній справі. Крім того буде заведено в широких розмірах забезпечення на випадок хвороби, каліцтва та старости, для забезпечення всіх нездатних до праці і т. д.

Отже ми бачимо, що для підвищення заробітньої платні не дуже-то багато лишилося б у нас від теперішніх доходів капіталістів, коли би ми навіть відразу skonфіскували цілий капітал. А коли ми захочемо заплатити капіталістам за експропрійовані маєтки, тоді лишиться ще менше. Через те для підвищення заробітньої платні буде безумовно необхідним побільшити розміри продукції, порівнюючи з теперішнім її станом.

Не тільки забезпечити **продовження** продукції, але й збільшити її розміри — таке мусить бути невідкладне завдання соціальної революції. Здобувши політичну владу, пролетаріят мусить якомога швидше розширити продукцію до того, щоби мати змогу задовольняти величезні вимоги, що будуть ставитися до нового режиму.

5. Збільшення продукції.

Існують різні способи, щоби швидко збільшити продукцію. Головніші з них два, які й тепер вже мають велике значіння. Обидва вони з успіхом уживаються американськими трестами, у яких ми взагалі можемо багато де-чому навчитися що до методів соціальної революції. Трести показують нам, яким робом можна підвищити відразу продуктивність праці. Цього можна досягнути просто тим, що всю продукцію сконцентрувати в найкраще обставлених з технічного боку підприємствах, а всі інші, що не стоять на висоті сучасної техніки, зовсім закрити. Наприклад, де-кільки років тому цукровий трест експлуатував з всіх закладів, якими він розпоряджає,

тільки четверту частину і в цій четвертій частині своїх підприємств він випродуковував таку ж кількість продуктів, як перше по всіх підприємствах разом. Горілочаний трест придбав 80 великих винниць і з цих 80 винниць зараз же лишив по-за продукцією 68; він виробляв далі лише на 12 винницях і на цих 12 став через короткий час виробляти **більше**, ніж вироблялося перше на 80 винницях. Так само робитиме і пролетарський режим, і йому буде це тим лехше, що йому не перешкоджатиме приватна власність. Коли окремі підприємства є приватною власністю, закриття гірше впорядкованих може відбуватися лише поволі, шляхом вільної конкуренції. Трести лише тому могли усувати відразу ті підприємства, котрі стояли на низькому ступні техніки, що вони усували приватну власність на них і сконцентрували всі підприємства в одних руках. Метод, якого трести були в стані уживати лише в порівняюче невеликій галузі продукції, пролетарський режим має спромогу розширити на все поле суспільної продукції через те, що він знищує всю приватну капіталістичну власність. Але його метод — піднесення продуктивності через закриття зле уряджених підприємств — не тільки буде відрізнятися розміром його вжитку від методу теперішних трестів, він буде крім того уживатися в иньшій спосіб і для иньших цілей. Новий режим переводитиме таку реформу перш за все з тою метою, щоби мати спромогу підвищити заробітню платню. Трестові ж немає жадного діла до робітників. Тих робітників, які стають зайвими в закритих підприємствах, він просто звільнює. І таким звільненням він користується для того, щоби робити натиск на занятих робітників, знижувати їх заробітню платню, ставити їх в більшу залежність від себе. Зовсім, розуміється, не так стане поступати пролетаріят, коли він здобуде власть. Тих робітників, які були заняті в закритих підприємствах, він приділить до других підприємств, що провадять далі свою діяльність. Трести тим охотніше звільнюють робітників, що в їх цілі

не входить значно розширювати продукцію. Чим дужче збільшується кількість вироблених продуктів, тим більшою стає їх подача, тим нижче падає ціна на них при других однакових умовах. Трести до того саме прямують, щоб не допустити падіння цін.

Через це вони прямують скоріше до обмеження продукції ніж до розширення її. Коли трести пускають в хід тільки кращі індустріяльні заклади, то вони роблять це передовсім з метою зменшення коштів продукції, щоби таким шляхом, при незмінених або навіть при підвищених цінах, збільшити зиск, а не з метою розширення продукції. Для пролетарського режиму, навпаки, важно саме розширення продукції через те, що він прямує до підвищення **заробітної платні**, а не **зиску**. Тому він збільшить до найбільшого ступня кількість робітників по найліпших підприємствах і зможе через це розширити продукцію настільки, що в одному підприємстві дасть роботи одній по другій кільком змінам робітників. Як це зробити і який великий вплив може це зробити на продукцію, я з'ясую прикладом, цифри котрого взято, розуміється, самовільно, але який не є нічим фантастичним, а має реальний зразок в діяльності трестів. Візьмемо хочай би німецьку текстильну індустрію. Вона тепер займає середнім числом 1 мільон робітників (1907 1088280). А з того більша половина цієї кількості робітників (597412 в 1907 р.) занята в таких індустріяльних закладах, де в кожному налічується більш як 100 робітників. Припустимо, що більш великий, більш обширний з промислів завше є й більш досконалим з технічного боку. В дійсности це буває не завше так. Підприємство з 20 робітниками може бути обставлено з технічного боку без порівняння краще, ніж друге підприємство в тій же галузі індустрії з 80 робітниками. Але, беручи загально і пересічно, наше припущення відповідає дійсности, і ми можемо допустити тут це тим швидче, що йде мова лише про приклад, який наводиться для наочности, а не про справжній проект,

який повинен бути здійсненим взавтра ж на вказаних тут підвалинах. Припустимо, що найменш досконалыми є підприємства з кількістю робітників менше як 100 чол. Всі ці підприємства буде закрито, а їх робітників буде переведено в такі підприємства, в яких в кожному занято більш ніж 100 чол. Працювати можна в дві зміни. Коли тепер робочий день виносить 10—11 годин, то тоді його можна буде скоротити до 8 годин для кожної зміни. Таким робом в цих підприємствах стали би працювати в кожному на 6 годин в день довше, машини було би використано в такій же мірі краще, хоча й робочий час для кожного робітника було би зменшено на 2 години. Ми маємо право припустити, що продукція окремого робітника від цього не зменшиться, бо численні приклади доводять, що загалом вигоди від такого скорочення робочого часу що найменше урівноважують його невігоди. Припустимо далі, що тепер один робітник нищих підприємств виробляє на рік кількість продуктів, що представляє собою вартість в 2000 марок, і що праця в великому підприємстві є на 100% продуктивніша (Зінцгаймер приймає як раз саме таке відношення між продуктивністю великих та дрібних підприємств), так що кождий робітник в великому підприємстві виробляє вартість в 4000 марок на рік. В такому разі пів мільона робітників в дрібних підприємствах текстильної індустрії виробляють тепер кількість продуктів вартістю в 1 мільярд марок; другі ж пів мільона робітників, які заняті по великих підприємствах, виробляють кількість продуктів вартістю в 2 мільярди марок. Отже, мільон робітників виробляє кількість продуктів, вартістю в 3 мільярди марок.

Коли ж при новому режимі всі робітники будуть сконцентровані в великих підприємствах з кількістю робітників більше як 100 чол., то кождий робітник виробить на рік вартість в 4000 марок, а всі робітники текстильної індустрії — 4 мільярди марок, тоб-то на 1 мільярд більше ніж давніше. Для зручності порів-

нання ми припускаємо, що при пролетарському режимі продукуються як і перше вартости.

Але можна піти ще й далі — спинити роботу не лише по малих, але й по середніх підприємствах з кількістю робітників від 100 до 200 чол. і цілу текстильну продукцію сконцентрувати по найбільших фабриках, що мають по-над 200 робітників. Загальна кількість робітників по найбільших текстильних підприємствах виносила р. 1907 — 368 612 чол., отже складала коло третини всіх робітників текстильної індустрії. Отже, щоби всі робітники працювали лише на найбільших фабриках, треба би було провадити роботу в три зміни. Припустимо, що для того, аби уникнути ночної роботи, скорочено було би час праці для кожного робітника до 5 годин — на **половину** проти теперішнього. Тепер один робітник в найбільших підприємствах виробляє, припустимо, в чотири рази більше, ніж робітник в дрібних підприємствах, то-б-то по нашому цілком довільному припущенню — на 8000 марок в рік. Через скорочення робочого часу кількість виробляемого продукту зменшується в однаковій мірі тому, що праця того робітника, що користується довшим відпочинком, продуктивніше від праці того робітника, який надривається в роботі. Коли ми мали право припустити, що за 8 годин робітник зробить стільки ж, скільки тепер робиться за 10 годин, то це не буде занадто оптимістичним, коли ми тепер припустимо, що при скороченню робочого часу з 8 до 5 годин кількість вироблених робітником продуктів зменшиться не більше як на 25 %, в кождім разі менше як на 37 %. По цьому обрахункові кождий робітник виробить що найменше на 5000, може навіть на 6000 марок річно; отже всі робітники разом вироблять продуктів на п'ять—шість мільярдів. Таким чином загальна сума продукції **збільшиться вдвоє** проти теперішнього, **відповідно до цього може і заробітня платня збільшитися вдвоє** — навіть відкидаючи всяку конфіскацію капіталів, — **при рівночаснім скороченню робочого**

часу на половину. Та при певних обставинах піднесення платні, на підставі наведених тут чисел, може бути ще більшим. Припустимо, що з теперішнього річного продукту текстильної індустрії, який ми визначили в 3 мільярди, один мільярд піде на платню робітникам, другий мільярд на відновлення сирових матеріалів, машин і т. д., а третій на зиск з капітала. При новому режимі продукується 6 мільярдів на рік. З них 2 мільярди іде на сирові матеріали, машини і т. п., 1 мільярд на відшкодування експропрійованих капіталістів і на виконання суспільних функцій, що виконувалися досі ними. Лишається 3 мільярди на платню робітникам. Отже її можна **потроїти**. І все це без жадних нових закладів, нових машин, лише завдяки спиненню дрібних підприємств і переводу їх робітників на великі фабрики. Для цього мусимо ми лише перевести в великих розмірах те, що трести переводять в малих. Тільки приватна власність на засоби продукції перешкоджає цьому розвиткові нинішніх продуктивних сил.

Цей метод трестів відслонює ще й другий бік справи. Наші критики дуже охоче нам закидають: „ще дуже довго буде неможливим націоналізувати продукцію, бо кількість фабрик тепер ще занадто для цього велика. Потрібно начеб-то ще багато часу для того, щоби конкуренція знесла малі підприємства і тим створила можливість соціалістичної продукції. Бо ж кількість всіх індустріальних підприємств в німецькій державі доходить до 2^{1/2} мільйонів, з них самих текстильних підприємств понад 200000. Як же може держава дати собі раду з веденням такої сили індустріальних підприємств!“

Безперечно завдання здається величезним, але воно стає значно простішим, коли припустити, що пролетарський режим вживатиме методу трестів і хоч експропріює всі підприємства, але вестиме продукцію лише по великих підприємствах, що стоять на вищому ступні техніки. З 136 000 підприємств текстильної ін-

дустрії лише 2297 мають кожде більше як 100 робітників. Ясно, отже, що концентрація індустрії в цих останніх підприємствах значно упрощує завдання суспільного регулювання продукції. Воно стає ще простішим, коли ми припустимо, що пролетарський режим замкне всі індустріальні підприємства, в яких працює менше ніж 200 робітників; тоді з 136000 підприємств текстильної індустрії лишиться лише 1000. Контролювати працю такої кількості підприємств в кожному разі не буде вже неможливим.

Звідси знову випливає вартість нашої уваги висновок. Наші противники, а також і песімісти з наших власних рядів, міряють степінь достиглости нашого суспільства для соціалістичної продукції кількістю руїн, які воно ще тягне за собою і яких негодно позбутися скоро. Раз у раз указують нам з тріумфом на величезну кількість дрібних господарств, які ще існують і до цієї пори. Але ж степінь достиглости суспільства до соціалізму міряється не кількістю **дрібних господарств**, які ще існують, а кількістю **великих підприємств**, які **вже** існують. Без розвиненої великої продукції соціалізм неможливий. Де ж, навпаки, широко розвинена велика продукція, там легко соціалістичному суспільству сконцентрувати продукцію по великих підприємствах і швидко позбутися дрібних господарств. Зловістні ворони соціалізму, які вміють лише своїм карканням віщувати будучі невдачі соціалізму, уперто чіпляються за той факт, що кількість дрібних підприємств в німецькій державі постійно зростає; за рр. 1882—1907 з 2882768 до 3124198. Але це збільшення обмежується виключно на торгівлі; в промисловості має місце зменшення числа дрібних підприємств за рр. 1882—1907 з 2175857 до 1870261. В той же час число великих підприємств, що мають більше як 50 робітників зросло з 9974 до 32007 — воно більше як потроїлося. Це збільшення кількості великих та велитенських підприємств перша умова для здійснення соціалізму — і як бачимо вона відбувається як в най-

ширших розмірах. Коли при тому кількість дрібних господарств абсолютно не зменшується, то це доводить лише, що кількість руїн, які має знести пролетарський режим, дуже значна.

Однак, трести обіцяють і в цьому відношенню діяльно допомогти нам.

Вони подають нам добрий приклад ще й в другому відношенню. Теперішні трести збільшують свій зиск не тільки через піднесення продуктивності праці своїх робітників, але й через різні зменшення видатків — вони виграють на машинах, на помічних матеріалах, на транспортних видатках. При соціалістичній продукції ця економізація мусить набрати ще ширших розмірів. Щоби з'ясувати це на прикладі, візьмемо знову текстильну індустрію. Доставка сирових та помічних матеріалів для 136000 підприємств коштує без порівняння дорожше, ніж доставка їх для 1000 підприємств. Те ж саме треба сказати й про видатки на управління підприємством. Правда, з 136000 підприємств найдрібніші не вимагають жадного спеціального догляду, — до них можна залічити підприємства, в яких працює менше як 5 чоловік. Тут підприємець працює разом з робітниками. Лише 14000 підприємств мають ширші розміри. Але й для управління ними треба далеко більше адміністративних сил ніж для управління 1000 підприємств. Другі скорочення видатків робиться тим, що трести усувають боротьбу конкуруючих підприємств за покупців. Відколи вони повстали в Сполучених Державах, кількість комі-вояжерів зменшується. Ось найбільш впадаючий в око випадок цього роду, на який вказує Дженкс (J. W. Jenks) в одній статті: він вказує на один трест, який так розширив розміри своєї продукції, що кількість зайятих в його підприємствах некваліфікованих робітників збільшилася з часу його засновання на 51%, а кількість кваліфікованих — на 14%; навпаки кількість його комі-вояжерів за той же час зменшилася на 75%. Той самий Дженкс оповідає, що де-які трести, по їх власним словам, ви-

грають від 40 до 85% та навіть більше на видатках по друкованню оголошень та реклям і т. д.

Зрештою ж піднесення платні індустріальним робітникам звільнить масу робочих сил, які тепер гніздяться неначе паразити коло посередничої торгівлі. Вони ведуть нужденне існування в своїх малих крамничках не тому, щоби ці були потрібні, лише тому, що їхні хазяї втратили надію десь инде знайти собі хліб, або ж тому, що вони замало заробляють і мусять шукати побічного заробітку.

З більше як 3 мільйонів людей, що працюють тепер в німецькій державі в торговельному, перевозному (не лічучи пошт та залізниць) та в готельовому промислах, при досить великій платні в індустрії і при достатнім попиті на робочу силу, увільнилося би може зо два мільйони людей, які могли би перейти від паразитарної до продуктивної діяльності.

Оце два способи для збільшення продуктивної сили робітництва: знесення паразитарних занять і концентрація продукції в індустріальних підприємствах вищого роду. Уживаючи обидва ці способи, пролетарський режим може зараз же піднести продукцію до такого високого рівня, що з'явиться можливість значно збільшити заробітню платню і разом з цим зменшити робочий час. Всяке збільшення заробітньої платні і скорочення робочого часу повинні, з свого боку, збільшувати приваблюючу силу праці і притягати до участі в продукції нових робітників, які досі займалися паразитарними промислами, як от слуги, дрібні крамарі і т. п. Чим вище заробітня платня, тим більше робітників. Але ж в соціалістичному суспільстві, можна сказати, і навпаки: чим більше робітників, тим менше в суспільстві дармоїдів, тим більш виробляється, тим вище заробітня платня. Цей закон був би нісенітницею в суспільстві вільної конкуренції, де платня падає тим нижче — при однакових інших умовах — чим більша подача робочої сили. Цей закон заробітньої платні є законом соціалістичного способу продукції.

6. Організація процесу репродукції.

Ужиттям двох що-йно описаних методів трестів в продукції ще не вичерпуються перші завдання пролетарського режиму що до дальшого провадження продукції. Для процесу продукції, яко процесу відновляючогося, яко процесу репродукції, потрібно безупинне продовження не тільки **продукції** але й **обороту** (ціркуляції). Для безупинного продовження продукції потрібні не тільки самі робітники, що виробляють продукти — необхідно ще, щоби не було жадного спину в доставці сирових матеріалів, помічних матеріалів (вугілля), нових знаряддів та машин замість зужитих, життєвих припасів для робітників, потрібно, щоби вироблені продукти знаходили собі збут.

Спинення ціркуляції означає економічну кризу. Вона може, перш за все, виникнути наслідком вироблення **завеликої** кількості певних товарів. В такому разі майстерні, де виробляються ці товари, не можуть далі функціонувати в повній мірі через брак збуту своїх продуктів. Вони не дістають грошей за свої товари і через це їм бракує коштів на купівлю нових сирових матеріалів, на платню за працю і т. д. Але ж кризи можуть повстати і через те, що якихось товарів вироблено **замало**, як це було підчас кризи англійської бавовняної індустрії, яку викликано міжусобною війною в Сполучених Державах, коли продукція бавовни дуже зменшилася.

Кризи є найгіршим лихом сучасного способу продукції. Усунення їх — це одно з найголовніших завдань пролетарського режиму. Але цього можна досягнути лише за поміччю пляномірного регулювання продукції та ціркуляції, отже, цілого процесу репродукції.

Звичайно кажуть, що завдання соціалізму — **організація продукції**. Частину цього завдання виконує вже капітал, замінюючи багато незалежних одно від другого дрібних підприємств організацією продукції

в одному величезному підприємстві, в якому працюють іноді тисячі робітників. Трести йдуть ще далі, — вони організують продукцію цілих галузей індустрії. Але що може зробити лише один пролетарський режим, так це регулювати пляномірно **ціркуляцію** продуктів, рух між одними підприємствами і другими, між продуцентом та споживачем — при чім поняття „споживач“ приймається в найширшому значінню, обіймаючи не тільки особисте, але і продукційне споживання. Ткач напр., споживає нитки **в продуктивнім споживанню**; навпаки, хліб, який він їсть, належить до його **особистого споживання**.

Регулювати пляномірно ціркуляцію продуктів може лише пролетаріят через знесення приватної власности на підприємства — і він не тільки **може**, але й **мусить** це зробити, щоби забезпечити безупинне продовження процесу продукції під своїм проводом, отже для того, щоби зміцнити існування свого власного режиму. Він мусить визначити розміри продукції в кождім окремім суспільнім підприємстві на підставі підрахування даних продуктивних сил (робітників та засобів продукції) і данної потреби в продуктах; він повинен дбати про те, щоби в кожде підприємство доставалися не тільки потрібні робочі сили, але й необхідні засоби продукції, а виробленні продукти збувалися споживачам.

Чи не є ж це питання неможливим до розв'язання в сучасній великій державі? Уявіть собі, наприклад, в Німеччині державу не тільки як керовника продукцією цілих 2-ох мільйонів підприємств, але й як посередника в ціркуляції їх продуктів, які треба почасти доставляти з одного підприємства в друге яко засоби продукції, почасти збувати яко річі споживання 60-ти мільйонам споживачів з ріжними та непостійними вимогами! Завдання здається страшним, як що не дійти до того, щоби регулювати потреби людей згори, по дуже простому шаблону, щоби зменьшити їх потреби і видавати кождому як у казармі його порцію, себ-то

значить, звести сучасне культурне життя на далеко нижчий ступінь! Невже ж в „державі будуччини“ ми мусимо жити як в казармі або тюрмі?

Розуміється це завдання не просте. Воно найтрудніше з тих завдань, що припадуть пролетарському режимові і міцний горішок доведеться йому розгризти. Але ж не треба перебільшувати цих труднощів.

Перш за все треба вказати на те, що справа тут іде не про те, щоби в одну ніч витворити з нічого цілком нову організацію продукції та циркуляції. Така організація вже до певної міри існує, бо інакше ж було би неможливим існування сучасного суспільства. Але ця організація була досі **стихійною**, несвідомою. Вона складалася по за спинами людей, складалася між ахом та крахом, серед всяких терть, банкрутств та кріз, під впливом закона вартости. І вся справа зводиться тільки до того, щоби зробити цю організацію **свідомою**, щоби на місце попиту та подачі, які своєю грою виправляють, заднім числом, зроблені помилки, поставити наперед обрахунок всіх міродайних чинників. Пропорціональність ріжних галузей праці існує вже й тепер, хоча й недоскональна і нестійна; її не треба спочатку витворювати, — її треба зробити лише досконалішою та стійнішою. І тут, як з грішми й цінами, маємо додержуватися переданого нам історією — не відновлювати все чисто аж до основ, лише в де-яких пунктах розширити, в других обмежити, в третіх тісніше звязати та закріпити.

Тоді проблема значно звузиться тому, що сконцентрування продукції по найдоскональніших підприємствах значно зменшить кількість індустриальних підприємств. Про це ми вже казали. З 2086368 підприємств, які було зареєстровано в німецькій індустрії р. 1907 було лише 13250 великих підприємств, що мали по-над 100 робітників (в них було занято 4 міліони робітників, при загальній кількості індустриальних робітників в 11 міліонів). Я, розуміється, не запевняю, що при пролетарському режимі вестиметься

лише ці великі підприємства. Було би смішно подавати точні числа для будучих відносин. Всі наведені числа мають на меті **ілюструвати** повстаючі проблеми, вони не мають на меті точно **представити**, як в дійсності складеться стан річей. Відношення двох мільонів індустріальних підприємств до 13 тисяч великих індустріальних підприємств показує лише те, що кількість індустріальних підприємств при пролетарському режимі значно зменшиться.

Але ж трудність організації продукції та циркуляції можна зменшити ще й иньшим способом, а не лише через зменшення кількості підприємств.

Всю продукцію можна розділити на дві великі області: продукцію **для споживання** та продукцію **для продукції**. Вироблення засобів продукції, завдяки далеко йдучому поділові праці, стало тепер найважливішою частиною продукції і набирає все більших розмірів. Майже ніяке средство споживання не виходить з рук лише одного продуцента, але ж переходить через багато майстерень, так що той, хто зробив річ готовою для нашого ужитку, є останнім в цім довгім ряді продуцентів. Але ж продукція средств споживання та виріб засобів продукції мають цілком ріжний характер. Виріб засобів продукції є полем панування велитенських підприємств, як от залізна індустрія, гірництво і т. д. Вони вже й тепер мають високо розвинену організацію — підприємчі спілки, картелі, трести і т. д. Та й серед покупців цих засобів продукції підприємчі спілки досягли вже високого розвитку. Тут вже й тепер ведуть торгівлю не один підприємець з другим підприємцем, лише підприємча спілка з підприємчою спілкою, одна галузь індустрії з другою. Навіть і там, де підприємчі спілки менш розвинені, то й там завше порівнює небагато є продуцентів, які мають до діла з небагатьома споживачами. Бо ж споживачем тут є не індивідуум, але ціле підприємство. В фабрикації прядильних та ткацьких машин, напр., налічувалося р. 1907 1177 підприємств з 31072 робітниками; але

з них ледве чи мали якесь значіння 702 дрібних підприємства з 1364 робітниками. Великих підприємств налічувалося лише 576 з 18742 робітниками. Їм відповідало 136000 текстильних підприємств (не лише прядильень та ткалень), кількість яких, як ми бачили, можна легко звести до кількох тисяч, може навіть до кількох соток. По сконцентруванню продукції в найдоскональніших підприємствах лишиться з одного боку якихось 50 машинових фабрик, з другого боку 2000 прядильень та ткалень. Невже ж так важко першим порозумітися з останніми що до кількості машин і пляномірно урегулювати свою продукцію.

Отже при такому порівняюче невеликому числі продуцентів і споживачів цілком природно, що в області фабрикації засобів продукції і тепер вже зменьшується продукція на вільний ринок і збільшується продукція на замовлення, то-б-то продукція і ціркуляція пляномірні, наперед обраховані.

Інший характер має продукція **средств споживання**. Правда і тут здибуємо ми велитенські підприємства (цукроварні, броварні), але, беручи загально, переважає тут дрібна продукція. Тут ще в багатьох випадках доводиться пристосовуватися до індивідуальних потреб покупців, а малому підприємству це лехше зробити ніж великому. Кількість індустріяльних підприємств тут велика, її не можна зменьшити в такій мірі, як при фабрикації засобів продукції. Тут панує продукція для вільного ринку, а він, завдяки великій кількості споживачів, далеко менше надається до обрахунку ніж то є при фабрикації засобів продукції. Кількість підприємчих спілок тут менша. Через це організація продукції **средств споживання** представлятиме далеко більше труднощів, ніж організація продукції і ціркуляції засобів продукції.

Але й цю область маємо ми розділити на дві частини, а саме: на продукцію **конче потрібних** **средств споживання** і на продукцію **люксусових** предметів. Попит на перші має порівняюче лише незначні хитання,

він відзначається досить великою сталістю. День у день потребується приблизно однакова кількість муки, хліба, мяса, овочів; попит на чоботи і білизну трохи змінюється з року на рік. Але чим більше средства споживання набирають характеру предметів люксусу, без яких можна обійтися, але мати які або уживати яких приємно, тим більше хитається попит на них. Тут вже споживання залежить більше від настрою. Коли ж придивитися до справи ближче, можна зауважити, що цей настрої залежить менше від покупців, ніж від промисловости. Напр. переміна моди залежить, як відомо, не від переміни смаку публіки, лише від того, що фабриканти намагаються старі, вже розпродані товари представити в очах публіки непридатними для дальшого ужитку і таким шляхом змусити споживачів купувати нові товари. Через це новий модний товар мусить впадати в око і відрізнятися від старого. Поруч з неспокоїністю, яка лежить в природі сучасного способу продукції, саме цей інтерес фабрикантів є найголовнішою причиною швидкої зміни мод. Нові моди заводяться фабрикантами, і відтак вони вже накидають їх публіці.

Хитання розмірів збуту средств споживання взагалі, особливо предметів люксусу, викликаються не так зміною смаків, як змінами доходів споживачів. Знову ці останні переміни викликаються зміною періодів індустріального розквіту та періодів криз, періодів збільшеного попиту на працю та періодів безробіття, — я кажу, розуміється, не про індивідуальні зміни, а про такі, які охоплюють більш-менш широкі верстви суспільства, які значно впливають на розміри споживання цілого суспільства. Коли ж ми дослідимо, звідки походять ці хитання, то й побачимо, що вони походять з області виробу засобів продукції. Всім відомо і всіма визнається, що джерелом криз є тепер головним чином залізна індустрія.

Отже зміна періодів розквіту індустрії та криз, а разом з цим і великі хитання в розмірах споживання

продуктів залежать від причин, які криються в області виробу засобів продукції — а в цій області, як ми бачили, концентрація підприємств та організація продукції вже й тепер досягли такого розвитку, що тут найлегше завести повну організацію продукції та циркуляції. Сталість в виробі засобів продукції веде за собою також сталість попиту на средства споживання; розміри цього попиту легко опреділити статистично, не реґламентуючи самого споживання.

Пролетарському режимові міг би бути небезпечним лише **один** рід порушень в циркуляції, оскільки ці порушення залежать від продукції — а саме, тільки **недопродукція** але не **надпродукція**. Тепер саме надпродукція є головнішою причиною кріз через те, що найбільшу трудність становить тепер продаж продуктів, їх **збут**. **Купно** потрібних продуктів, здобуття їх, не робить великого клопоту, принаймні для тих щасливців, що мають в кишенях потрібні гроші. При пролетарському режимі це буде як раз навпаки. Про збут готових продуктів не буде чого дуже турбуватися. При пролетарському режимі продукти виробляються не приватними людьми для продажі другим приватним людям, лише суспільство само продукує для задоволення своїх власних потреб. Крізи можуть тут виникнути лише тоді, коли для задоволення потреб продуктивного або особистого ужитку буде вироблено **невистарчаючу кількість** яких-небудь продуктів. Коли ж в де-яких або всіх галузях виробляється забагато продуктів, то це означає в кожному разі марнотрацтво робочої сили, отже певну втрату для суспільства, але це не перешкоджає дальшому ходові продукції та споживання. Новому режимові доведеться турбуватися головним чином за те, щоби ні в одній галузі продукції не вироблялося замало продуктів. При тім він, розуміється, буде прямувати до того, щоби робоча сила не тратилася на зайву продукцію через те, що всяке таке марнотрацтво робочої сили означає, мимо всього иньшого, непотрібне збільшення робочого часу.

7. Рештки приватної власности на засоби продукції.

Ми бачили, що пролетарський режим буде здебільшого зносити дрібні підприємства, де вони будуть недосконалыми з технічного боку, чи то в індустрії, чи то в торгівлі.

Крім того, що йно згадане стремління організувати обіг товарів, теж поведе до зведення дрібного крамарства до мінімуму, до випирання дрібних торговців як споживчими товариствами, так і комунальними закладами. В інтересах правильного обрахунку і найкращої організації процесу продукції дуже важно, щоби правління їх мало діло не з безліччю покупців, лише з небагатьма організаціями.

Крім крамарства в руки споживчих товариств та громад перейде також безпосередня продукція средств споживання для задоволення місцевого попиту, напр. пекарство, молочна і овочна продукція, будівля домів.

Однак не можна думати, що таким чином щезнуть всі дрібні приватні підприємства. Насамперед цього не буде в сільському господарстві. Правда, ті рільні підприємства, які вже тепер стали капіталістичними, зруйнуються на системі заробітньої платні і перейдуть до рук держави, громад або товариств. Разом з тим багато теперішних дрібних селян покинуть своє господарство і стануть робітниками в великих індустріяльних підприємствах, або рільних економіях, які будуть забезпечувати їм достаточне існування. Але все ж таки лишаться, мабуть, такі селяне, що й далі вестимуть своє маленьке господарство, користуючись членами своєї родини, або беручи одного наймита або наймичку, що також зараховуються до родини. При сучасній консервативній вдачі наших селян дуже можливо, що багато з них схоче й надалі господарювати як тепер. Пролетарська державна власть з свого боку не матиме жадного бажання забрати в свої руки ці малі селянські господарства. Ще

жаний поважний соціаліст ніколи не вимагав, щоби селяне були експропрійовані або щоби землі їх було конфісковано. Далеко правдоподібніше, що селянам буде дозволено й надалі господарювати так, як вони господарювали досі. Селянам нема чого боятися соціалістичного ладу.

Навіть дуже можливо, що ці селянські господарства зміцняться завдяки соціалістичному режимові. Він принесе їм знесення мілітаризму, визволення від тягару податків, дасть самоуправу, перекладе на державу видатки по шкільній та дорожній справі, позбавить від видатків на утримання бідних, удержавить, а може ще до того й знищить, гіпотечні сплати, і принесе взагалі багато інших вигод. Ми бачили також, що переможний пролетаріят має всі причини побільшувати кількість продуктів, що виробляються в країні, а до таких продуктів, попит на які буде збільшуватися, перш за все треба залічити продукти рільного господарства. Не зважаючи на всі спростовання теорії зубожіння, тепер є ще дуже багато голодних людей, і сам цей факт дає нам право припустити, що підвищення заробітньої платні виявиться перш за все в побільшенню попиту на продукти рільного господарства. Пролетарський режим матиме найбільший інтерес в побільшенню сільської продукції і він їй істотно в цім помагатиме. Його власний інтерес вимагатиме від нього піднесення підупалого сільського господарства достарчанням йому худоби, машин, гною, поліпшенням ґрунту і т. п. В такий спосіб він допоможе збільшенню продукції в рільництві, навіть в тих господарствах, які ще не стали суспільними.

Але ж і тут, як і в других областях народнього господарства, обставини зроблять доконечним упрощення процесу ціркуляції продуктів через заміну багатьох приватних людей, що обмінюються між собою продуктами, невеликою кількістю організацій, які вестимуть між собою господарські зносини. Держава волітиме достарчати породисту худобу, машини, гній

не окремим селянам, лише селянським громадам та товариствам. Ці громади і товариства збуватимуть свої продукти вже не приватним торговцям-посередникам, але знов таки товариствам (споживчим товариствам), громадам та державним індустріяльним закладам (млинам, цукроварням, броварням і т. д.). Таким чином і тут приватне господарство лишається позаду суспільного, даючи йому місце, і це останнє нарешті переробить і саме селянське господарство, повертаючи товариські або громадські спілки дрібних підприємств на великі суспільні підприємства. Селяне сполучатимуть свої землі й оброблятимуть їх разом, особливо коли побачать, яку користь приносить товариське господарство, що буде заведене по експропрійованих великих економіях, — коли побачать, що в таких економіях при однаковій праці виробляється більше продуктів, або коли виробляється така сама кількість продуктів як і давніше — у робітників лишається далеко більше вільного часу, ніж в дрібних господарствах. Коли досі існує ще дрібна продукція в рільним господарстві, то це в великій мірі пояснюється тим, що вона видушує з своїх робітників більше праці ніж може видушувати велика продукція. Селяне працюють без порівняння далеко більше ніж платні робітники у великих землевласників, це безперечний факт. Селянин майже ніколи не має вільного часу, та й навіть у той вільний час думає він як би поліпшити своє господарство. Для селянина не існує нічого, крім його господарства, і це одна з причин, чому його так трудно нам привернути до себе.

Але це має силу лише для старого покоління. Молоде покоління настроєне вже инакше, воно відчуває сильне прагнення до приємности, до розваг, до веселощів, а разом з цим і до більш високої культури і тому, що не може задоволити ці потреби, лишаючись на селі, воно рине в міста, а села пустіють. Коли ж селянин побачить, що можна лишитися при рільному господарстві, не зрікаючись від вільного часу й куль-

тури — він не буде тікати від сільського господарства, але просто стане переходити від дрібної продукції до великої — і таким чином щезне остання твердиня приватної власності.

Переможний пролетаріят не прискорюватиме насильно цього розвою вже з тої дуже простої причини, що не прямуватиме до того, аби без потреби проливати кров, — до цього власне привела би кожда спроба силоміць накинати селянам новий спосіб продукції. Як би високо не оцінювали ми жадобу боротьби та відвагу пролетаріята, але ж його боротьба направляється не проти дрібного люду, який сам є визискуваний, лише проти великих визискувачів!

Поруч з рільництвом звертають на себе увагу ще й малі індустріяльні підприємства. Вони теж не можуть цілком щезнути в близькій будуччині. Правда, новий лад, як ми бачили, скрізь, де вестиметься конкуренція між зле урядженими підприємствами та досконалішими, дбатиме про те, щоби спинити перші, щоби сконцентрувати робітників по добре уряджених великих індустріяльних підприємствах, куди їх можна легко притягти, не вживаючи сили, призначивши їм там вищу заробітню платню. Однак, ще й досі існують такі галузі індустрії, де машина ще не в стані успішно конкурувати з ручною працею, або де за поміччю машини не можна виконати де-яких операцій, що виконуються ручною працею. В кождім разі характеристично, що при перегляді індустріяльної статистики німецької держави мені не довелося здібати такої галузі індустрії, в якій досі панувала би виключно дрібна продукція, — за дуже незначним винятком (4 підприємства з 1 робітником в кожному).

Наведу тут де-кільки чисел, які, наскільки мені відомо, ще ніде не наводилися. В слідуючих галузях індустрії майже виключно панувала ще в 1895 р. дрібна продукція (більш як 97 % всіх підприємств), великих же підприємств (з кількістю робітників по-над 50 чоловік)

в них ще зовсім не було. Проте й там велике підприємство зробило певний поступ.

	Число підприємств з				Число підприємств з понад 50 робітниками	
	1—5 робітниками		6—50 робітниками		1895	1907
	1895	1907	1895	1907		
Виріб точильних камнів	77	27	2	8	—	—
Виріб скрипок	1 037	1 257	24	21	—	1
Виріб анатомічних препаратів	126	247	3	17	—	—
Виріб іграшок з кавчука	4	2	—	—	—	1
Цирульники, фрізери, парикмахери	60 035	45 853	470	537	—	2
Чищення одягу та чобіт	744	665	4	15	—	—
Комінарі	3 860	4 119	26	15	—	—
Малярі та різбарі	5 630	7 303	84	195	—	4

Отже, навіть в тих областях, де ще р. 1895 дрібне підприємство стояло майже по-за конкуренцією, одиноких, де воно тоді ще переважно панувало, навіть в цих областях повстало і посувається наперед велике підприємство.

Все ж таки можна ще пообіцяти дрібним підприємствам певну будучину в де-яких галузях індустрії, які продукують безпосередне для особистого ужитку людей, бо ж машини, як відомо, продукують лише масові продукти, між тим як багато покупців люблять, щоби звертали увагу на їх особистий смак. Можливо навіть, що при пролетарському режимі кількість дрібних індустріальних підприємств збільшиться тому, що він піднесе добробут мас, і наслідком цього може бути жвавіший попит на продукти ручної праці, завдяки чому художнє ремесло дістане нову спонуку до свого розвитку. Правда, ми не можемо сподіватися, щоби в будучині здійснилася утопія Віль-

яма Мориса, в якій машина не грає жадної ролі. Машина пануватиме й надалі в процесі продукції. Вона ніколи не уступить знов місця ручній праці. Але це не виключає того, що ручна праця знов розшириться по де-яких художніх ремествах і ще заволодіє де-якими новими полями. Коли тепер вона часто існує лише яко продукт нужди, яко **хатня індустрія**, то в соціалістичнім суспільстві ручна робота могтима ще існувати лише як дуже коштовний люксус, який при загальному добробуті може розширюватися далі. Підвалиною процесу продукції лишиться велика продукція, що ведеться за поміччю машин. Дрібні індустріяльні підприємства, про які іде тут мова, задержуться, що найбільше, як островки в морі великих суспільних підприємств.

Що до форм власности на засоби продукції та форм збута продуктів в цих дрібних підприємствах, то вони можуть бути як найрізноманітнішими. Такі господарства можуть зробитися додатком якого-будь великого державного або комунального підприємства, діставати від нього сировий матеріял та знаряддя, віддавати йому свої продукти; вони можуть продукувати для приватних покупців або на вільний ринок і т. д. Як тепер так і тоді могтима робітник працювати по різних підприємствах різних форм, переходячи з одного в друге. Швачка може, наприклад, раз робити в державній фабриці, вдруге шити сукню по приватному замовленню вдома, або шити знов для якоїсь закащиці у неї в хаті, а зрештою з'єднатися з парою товаришок у продукційне товариство і шити сукні на замовлення або на магазин.

В цьому відношенню, як і в усіх иньших, соціалістичний режим буде відзначатися величезною різноманітністю та елястичністю форм. Нема нічого хибнішого, як уявляти собі соціалістичне суспільство, як простий, грубий механізм, колеса котрого пущені в ход раз на завше і працюють з мертвою однаковістю.

FEDOR IWANUS °
931 ATLANTIC AVE.
WINNIPEG, MANITOBA
CANADA.
R2X 1L3

В соціалістичному суспільстві можуть існувати поруч найрізноманітніші форми власності на засоби продукції: державна, комунальна, споживчих товариств, продукційних товариств, приватна; найрізніші форми підприємств: бюрократичне, тред-юніоністське, кооперативне, ведене одною особою; — найрізніші форми платні робітникам: стала платня, почасова платня, поштучна платня, уділ в збережених рештках сирових матеріалів, машин і т. д.; участь в наслідках більш інтенсивної праці; — найрізноманітніші форми обігу продуктів, контракти на доставку, купівля з магазинів держави, громад, споживчих товариств, у самих продуцентів і т. д. і т. д. Така сама різноманітність економічного механізму, як тепер, можлива і в соціалістичному суспільстві. Неможливими будуть лише скажений поспіх та погоня за наживою, боротьба та змагання, нищення й загибель, які виникають на ґрунті сучасної конкуренційної боротьби; так само щезне противенство між визискувачами та визискуваними.

8. Духова продукція.

Оце все про головніші економічні проблеми, які повстануть з політичного панування пролетаріату, і про засоби до їх розв'язання. Було би дуже привабливо в той самий спосіб й надалі розглядати справу і досліджувати, які проблеми повинні повстати в родинному життю, міжнародних зносинах, відносинах між містом та селом і т. д., бо все це найглибше порушиться переходом політичної влади в руки пролетаріату і не може не підпасти глибоким змінам. Але я можу не чіпати тут цих тем, тому, що все істотне, що я мав про це сказати, сказав я де-інде (про відношення соціалістичного суспільства до кольоній та світової торгівлі говорив я в моїй передмові до брошури Атлантікуса „Погляд на державу будуччини“, стор. ХІХ. і далі, а про „будуччину власного огнища“ в „Аграрнім питанню“, стор. 447 і далі). Тут хотів би

я розглянути лише одне питання, яке досі з'ясоване дуже мало: **будучину духової продукції.**

Досі ми досліджували тільки проблеми **матеріальної** продукції, котра є основою громадського життя. Але на цій основі підноситься продукція творів мистецтва, наукових дослідів, літературних праць різного роду. Безупинний хід цієї духової продукції зробився для сучасного культурного чоловіка не менше потрібним, ніж безперешкодна продукція хліба та мяса, вугілля та заліза. Але ж пролетарська революція зробить продовження духової продукції в дотеперішній спосіб неможливим. Що ж поставить вона на місце духової продукції?

Тепер жаден розумний чоловік не боїться вже, що побідний пролетаріят господарюватиме по варварськи і викине геть мистецтво і науку як непотрібне дрантя; навпаки, з усіх верств народньої маси пролетаріят як раз є тою верствою, що виказує найбільше інтересу та поваги до мистецтва і науки. Про це я згадував уже в моїй брошюрі „Соціяльна реформа і революція“. Але тут завдання моїх дослідів стосуються не того, що **схоче** робити переможний пролетаріят, а того, що він **могтиме й муситиме** робити під впливом логіки фактів.

Необхідних для мистецтва й науки **матеріальних засобів** не забракне. Ми бачили вище, що саме пролетарський режим знесенням приватної власности на засоби продукції створить можливість дуже швидко усунути всю ту решту пережитих засобів та методів продукції, які тепер ще скрізь затримують розвій сучасних продукційних сил і які при сучасному пануванню приватної власности лише поволі і не цілком знищуються конкуренцією. Завдяки цьому багатство суспільства при пануванню пролетаріяту мусить відразу піднятися далеко вище від того рівня, на якому воно стоїть при капіталістичному режимі.

Але самих матеріальних засобів ще не досить. Багатство само по собі ще не утворює могутнього

ідеального життя. Питання в тім, чи годяться умови продукції матеріальних багатств в соціалістичній суспільності з умовами, необхідними для високого розвитку духової продукції. Це часто заперчується нашими противниками.

Насамперед подивимося, якого характеру є сучасна духова продукція. Вона набирає трьох форм: перша форма — це продукція, що ведеться органами суспільства і служить безпосереднє до заспокоєння суспільних потреб, друга форма — товарова продукція окремих одиниць і третя — товарова продукція в капіталістичному підприємстві.

До першого роду духової продукції належить ціла справа народньої осьвіти, від народньої школи до університету. Вся вона, за винятком незначних приватних шкіл, і тепер вже цілком в руках суспільства і ведеться ним не за-для зиску або зарібку. Це стосується насамперед сучасних державних та громадських шкіл, а також шкіл церковних організацій та добродійних закладів, котрі є здебільшого обломками середньовічного ладу, які ще дуже часто можна зустріти, особливо в країнах англо-саксонської культури.

Ця суспільна просвітня справа має величезне значіння для духового життя, властиво наукового, не тільки через вплив на підростаючу молодіж. Вона все дужче опановує також науковими дослідями, при чому вчителі, особливо професори вищих шкіл, стають все більше монопольними власниками того наукового апарату, без якого тепер майже неможливо вести науковий дослід. Це головним чином стосується поля природничих наук, техніка яких так високо розвинулася, що, за винятком кількох мільонерів, лише держава має потрібні кошти для впорядження й утримання потрібних наукових закладів. Та й в багатьох галузях соціальних наук, в етнології, археології та інших, науковий апарат дослідів стає все ширшим та коштовнішим. Разом з тим наука стає все більше безхлібним ремеслом, з якого не може жити жаден чоловік, якому можуть

віддаватися цілком лише люде, що дістають за це платню від держави, коли вони не виказали дуже великої обачности при виборі собі батьків та жінок. Здобуття підготовчого знання, потрібного для плодотворної наукової діяльности, вимагає великих, а з часом все більших та більших грошевих коштів. Таким чином наука все більше та більше монополізується державою та багатими клясами суспільства.

Пролетарський режим може лише привести до знесення всіх впливаючих з такого ладу обмежень наукової діяльности. Пролетарський режим повинен буде, як ми вже згадували, організувати справу народньої освіти таким чином, щоби кожда здібна людина мала спромогу придбати всі знання, які взагалі даються суспільними науковими закладами. Він надзвичайно збільшить попит на наукові сили вчителів, а через те й на наукові сили дослідувачів. Нарешті, зносячи клясові противенства, він зробить більш вільними як з зовнішнього так і з внутрішнього боку тих дослідувачів з поля соціальних наук, що займають державні посади. Доки існують клясові противенства, існують і ріжні погляди, з яких люде дивляться на суспільство. Нема більшого лицемірства або самообману від балаканини про єдину науку, що стоїть по-над клясовими противенствами. Наука існує лише в головах дослідувачів, а дослідувачі є продуктами суспільства й не можуть стояти по-за ним або по-над ним. І в соціалістичному суспільстві наука залежатиме від суспільних обставин, але ці останні будуть тоді, що найменше, гармонійними, а не антагоністичними.

Але ще гірше від цієї внутрішньої залежности від суспільних обставин, якої не може позбутися жаден дослідувач, зовнішня залежність багатьох дослідувачів від державної власти або від других пануючих інституцій, напр., від церкви. Ця залежність примушує вчених пристосовувати свої погляди до поглядів пануючих кляс, перешкоджає вільному та незалежному дослідіві, спонукує вишукувати науковим шляхом

аргументи, щоби оправдати існуюче та довести помилки повстаючих кляс. Таким чином клясове панування впливає просто деморалізуючо на науку. Вона матиме всі причини вільно зітхнути, коли пролетарський режим знесе посередне чи безпосередне панування кляси капіталістів та великих землевласників над нашими школами. Отже, при переході політичної влади до пролетаріату нема чого боятися за духове життя суспільства, поскільки воно звязане з справою просвіти, — навпаки, ми маємо сподіватися найліпшого.

Як же стоїть справа з духовою товарою продукцією?

Перш за все розглянемо одиничні заклади (Alleinbetriebe). Сюди належать головним чином малярство та різбарство, а також де-які частини письменства.

Пролетарський режим не виключає зовсім можливості існування цього роду товарої продукції, як не виключає він безумовно й одиничної дрібної продукції в області матеріальної продукції. Пензель та палітра, чорнила та перо, так само як голка та наперсток, не належать до тих засобів продукції, які конче і при всяких обставинах мусять бути повернуті на суспільну власність. Правда, можлива одна річ — що з знесенням капіталістичного визиску щезнуть також ті покупці, що могли платити та творили досі ринок для товарої продукції одиничних мистецьких закладів. Це, розуміється, не лишилося би без впливу на продукцію річей мистецтва, але ж це не зробило б її неможливою, лише змінило б її характер. Картини та статуї, які можна переносити з одного місця на друге й переміняти їх властителя, які можна поставити де вгодно — правдиві вирази товарої продукції в мистецтві, ті форми товару, які можна так як золото збирати й складати, однаково чи для того, щоби знов їх користно продати, чи на те, щоби ховати як скарб. Можливо, що продукція їх на продаж стріне чималі перешкоди в соціалістичнім суспільстві. Але за те на її місце виникнуть другі форми продукції річей мистец-

тва. Пролетарський режим надзвичайно збільшить кількість громадських будинків і також дбатиме, щоби всі місця, де збирається народ чи то для праці, чи то для нарад чи забав, зробити більш привабливими для нього. Мистці замість того, щоби творити статуї та образи, які поступають в процес обігу товарів, щоби зрештою зупинитися в цілком невідомих мистцеві місцях з цілком невідомою йому метою, тепер працюватимуть планоно разом з будівничими, як то було в найпишніші доби розквіту мистецтва в Атенах часів Перікла та в Італії часів ренесансу. Одна галузь мистецтва підтримуватиме й підноситиме другу, твір штуки матиме певну суспільну мету, його вплив, його оточення, склад його публіки не будуть залежати від випадку.

З другого ж боку щезне **необхідність** витворювати твори мистецтва **для продажу** яко товар. Взагалі зникне необхідність займатися духовою роботою для здобування грошей, як платною працею, або для продукції товарів.

Я вже зауважив, що пролетарський режим дбатиме про скорочення робочого часу і збільшення заробітної платні: з погляду платного робітника це стремління зрозуміле само по собі. Я вже показав, до яких широких розмірів може **відразу** піднятися платня в країні розвинутої капіталістичної продукції через замкнення технічно відсталих підприємств та можливо краще використання кращих. Нема нічого фантастичного в припущенню, що можна буде відразу збільшити вдвоє заробітну платню і рівночасно вдвоє зменшити робочий час. Техніка досягла такого високого ступня розвитку, що досить є причин сподіватися швидкого поступу в цій області. Чим швидче буде йти цей поступ, тим більше буде спромоги людям, що заняті матеріальною продукцією, займатися крім того й духовою працею, навіть такою, яка не приносить жадної матеріальної користи, яка в собі самій має свою нагороду, то-б-то, найвищою духовою працею. Побільшений вільний час може почасти, ба

навіть переважно, просто йти на звичайну духову **втіху**; але у талановитих натур він розбудить жадобу творчості і поведе до сполучення продуктивної праці в області матеріальної продукції з продуктивною працею в області мистецтва, літератури та науки.

Це сполучення двох родів праці буде не тільки можливим, воно стане **економічно неминучим**. Ми вже бачили, що пролетарський режим муситиме прямувати до того, щоби зробити освіту всім доступною. Але ж коли-би захотілося зробити її всім доступною в її теперішній формі, то це дуже скоро повело би до того, що підростаюче покоління стало би цілком нездатним до жадної участі в матеріальній продукції, то-б-то, привело би до підкопу самої основи суспільного життя. В наші часи суспільний поділ праці дійшов до того, що фізична та духовна праця майже виключають одна другу. Фізична праця відбувається в таких умовах, що лише виключні натури або люде, яким сприяють обставини, мають спромогу робити поруч з нею й духову працю. З другого боку, духовна праця в її теперішній формі робить чоловіка нездатним до фізичної праці і відбирає охоту до неї. Дати всім людям при цих умовах просвіту — значить зробити неможливою всяку матеріальну продукцію, бо тоді не знайдеться нікого, хто схотів би й міг би працювати фізично. Отже, коли ми хочемо зробити вищу духову освіту загальним добром, не погрожуючи тим існуванню суспільства, то не тільки педагогіка, але й економічна konieczність примушують нас зробити це в такій формі, щоби підростаюче покоління навчалося в школі не тільки духсвій але й фізичній праці, щоби вироблялася в ньому привичка сполучати духову продукцію з матеріальною.

Пролетарський режим мусить двома шляхами вести до сполучення матеріальної та духової продукції і до звільнення цієї останньої від тих матеріальних перешкод, які роблять її недоступною масі людности: з одного боку шляхом постійного **скорочення** робочог

часу для людей, що заняті фізичною працею, і по-лишення їм більше вільного часу для духової продукції відповідно до зросту продуктивності праці в матеріальній продукції; — з другого боку, шляхом **збільшення** фізичної праці освічених людей, що буде неминучим наслідком постійного збільшення числа цих останніх.

Звідси лише один крок до того, щоби при такому сполученню фізична праця зробилася працею для зарібку, необхідною працею для служби суспільству, а духова праця — вільною працею, вільним використанням здібностей людини, якому всякий суспільний примус чужий. Духова праця взагалі далеко важче годиться з таким примусом ніж фізична. І це вивольнення духової праці пролетаріатом — не просте безвинне бажання утопістів, але економічно неминучий наслідок його перемоги.

Нарешті маємо ми розглянути третю форму духової продукції, котра капіталістично визискується. Коли перша форма організації духової продукції обіймала головним чином науку, друга — мистецтво, то третю здибуємо ми в усіх областях взагалі, особливо ж в області літературної та сценічної діяльності, де видавці книжок, часописей і журналів, а також антрепренери виступають яко капіталісти-підприємці.

При пролетарському режимі дальше існування цієї капіталістичної експлоатації стане неможливим. Ії існування тепер пояснюється тим, що наведені галузі духової продукції вимагають дуже коштовного технічного апарату та співробітництва багатьох робітників. Окрема людина своїми власними силами нічого не може тут вдіяти. Чи ж не значить це, що й тут капіталістичне підприємство можна замінити лише державним підприємством? Коли ж це так, то чи не загрожує державна централізація такій широкій та важній області духового життя найгіршими наслідками, які тільки тут можливі, а саме одноманітністю та застоєм? Хай державна власть перестане бути органом

одної кляси, але хіба вона не лишиться органом більшості? Чи можна робити духове життя залежним від ухвал більшості? Хіба кожда нова істина, кожний новий погляд або почуття не належали завше спочатку лише незначній меншості, яка й боролася зі старим? Чи не загрожує новий лад тим, що як раз найкращі та найвідважніші з передових борців за духовий розвиток суспільства будуть завше в постійнім кофлікті з пролетарським режимом? І коли він дасть кожній окремій людині більше волі для художнього та наукового розвитку, то й тоді чи не буде цей здобуток ні до чого, через ті кайдани, що буде наложено на духову діяльність, оскільки вона зможе відбуватися лише за посередництвом суспільства? — Це, без сумніву, дуже важна проблема, але не така, якої не можна розв'язати.

Перш за все треба зауважити, що як для цілої продукції взагалі, так і для суспільних інституцій, присвячених духовій продукції, органом, що кермує та дає засоби, буде не тільки **держав**а, але також і **громада**. Вже цього досить, щоби запобігти одноманітності в духовому життю суспільства та всякої залежності від одної центральної влади. Але крім цього капіталістичні підприємства в області духової продукції буде замінено й другими організаціями, а саме: **вільними спілками**, що будуть мати своєю метою служити мистецтву, науці, суспільному життю та сприяти всіма можливими засобами відповідним закладам або будуть брати їх в свої руки. Вже й тепер існує у нас багато приватних товариств, які уряджують театральні вистави, видають часописі та літературні твори, скуповують твори штуки, виряджують наукові експедиції і т. д. Чим коротше буде час праці в матеріяльній продукції, тим вище буде заробітна платня, тим більше будуть розвиватися та процвітати ці вільні спілки. Вони мусять зростати численно, мусить збільшуватися пильність та свідомість їх членів; будуть збільшуватися средства, які кожний окремий член зможе віддавати спілкам. Я певен в

тому, що саме ці вільні спілки будуть відігравати все більшу та більшу ролю в духовому життю суспільства і саме їм належить зайняти місце капітала, яко організаторам та керовникам духової продукції, поскільки вона має суспільний характер.

Отже й тут пролетарський лад веде не до збільшення неволі, лише до розширення волі.

Визволення освіти та наукового досліду з путклясового панування, визволення індивідуума з підгнету виключно фізичної знесилюючої праці, заміна капіталістичної організації суспільної духової продукції організацією її при помочи вільних спілок, — до цього прямуватимуть тенденції пролетарського режиму в області духової продукції.

Ми бачимо, що проблеми, які треба буде розв'язати цьому режимові в області продукції є повні суперечностей. Капіталістичний спосіб продукції висунав завдання — перетворити суспільний процес продукції на одноцільний і пляновий. Це завдання зводиться до того, щоби втягнути поодиноку людину в межі твердого порядку, правилам якого вона мусить коритися. Але з другого боку, той самий капіталістичний спосіб продукції більше як який инший пробудив в індивідуумі самопізнання, поставив його на власні ноги, розірвав його звязок з суспільством. Тепер більше як коли-небудь кожний вимагає собі можливости вільно розвивати свою індивідуальність, можливости опреділювати свої відносини до других людей тим вільніше, чим інтимніші та індивідуальніші ці відносини. Перш за все сюди належать шлюбні відносини, потім також відносини людей до зовнішнього світу, яко мистців та мислителів. Регулювання суспільного хаосу та визволення індивідуума від всяких пут — це два історичних завдання, які ставить капіталізм перед суспільством. Вони, здається, перечать одно другому, але в дійсности їх можна розв'язати рівночасно тому, що кожда з них обіймає ріжні області суспільного життя. Звичайно той, хто схоче в однаковий

спосіб регулювати обидві області, натрафить на нерозрешиму суперечність. На цьому розбивається анархізм. Анархізм це продукт реакції дрібного буржуа проти капіталізму, що загрожує йому і нищить його. Дрібний ремісник, що звик розподілювати й обставляти свою працю як йому вподобалося, повставав проти фабричної дисципліни та монотонності. Ідеалом його лишалася вільна праця індивідуума і тільки в тих випадках, коли ця праця була цілком неможливою, він допускав заміну його суспільним співробітництвом в вільних спілках, цілком незалежних одна від другої.

„Новий середній стан“, інтелігенція, як ми вже бачили, по своєму суспільному становищу є лише поліпшеним виданням первісної дрібної буржуазії. Її спосіб роботи розвиває в ній теж саме змагання до вільної праці, туж саму відразу до дисципліни та одноманітності. Тому і її суспільний ідеал лишається тим самим, то-б-то анархістичним. Але те, що є поступовим ідеалом для духової продукції, є реакційним для продукції матеріальної, де цей ідеал відповідає умовам продукції занепадаючого ремесла.

При сучасному стані продукції можливі лише дві відміни **матеріальної продукції** (ми кажемо про масову продукцію, залишаючи де-які пережитки, що є лише рідкостями): або **комуністична** з суспільною власністю на засоби продукції і з пляномірним регулюванням продукції з одного центрального пункту, або ж **капіталістична**. Анархістична ж, в найкращім разі, може бути лише коротким епізодом. Матеріальна продукція вільних спілок, позбавлена центральної управи, веде до хаосу, коли вона не є товарною продукцією з товарним обміном на підставі закону вартости, що здійснюється через вільну конкуренцію. Ми бачили вище, яке значіння має цей закон при вільній продукції поодиноких підприємств: він допомагає правильній пропорціональності поміж поодинокими галузями продукції, він не допускає до того, щоби суспільство було засипано гудзиками, а хліба йому бракувало. Але то-

варова продукція, при сучасному стані суспільної продукції, мусить завше набирати форми капіталістичної продукції, як це доводить приклад багатьох продукційних товариств. Змагання до анархістичного ідеалу в матеріальній продукції є в найкращому разі сізифовою роботою.

Інакше стоїть справа з духовою продукцією. Вона будується на матеріальній продукції, на надлишках в продуктах та робочих силах, котрі остання їй доставляє; вона розвивається лише тоді, коли забезпечене матеріальне життя. Коли матеріальна продукція приходить в безладдя, то це загрожує небезпекою самому існуванню суспільства. Але для існування суспільства цілком байдуже, як розподілюється даний лишок продуктів та робочих сил між окремими галузями вільної духової творчости. Винятком є лише справа просвіти, яка залежить від своїх особливих законів і яка навіть тепер, в суспільстві вільної конкуренції, не віддана їй на поталу, лише регулюється безпосереднє суспільством. Коли б усі почали виробляти один який-небудь товар, напр. гудзики, і на виріб їх ужили стільки робочих сил, що їх бракувало би для продукції других товарів, напр., хліба, — то все суспільство опинилося би в прикрому становищі. Навпаки, співвідношення, в котрому продукуються ліричні вірші та трагедії, твори по асірольоґії та ботаниці не має жадної певної норми, не має а ні мінімальних, а ні максімальних меж. Коли сьогодні виходить вдвоє більше драм ніж вчора і за те вдвоє менше ліричних віршів, коли сьогодні виходить 20 творів по асірольоґії і лише десять по ботаниці, тоді як вчора відношення між ними було як раз противним, — добробут суспільства не був би тим а ні трохи порушеним. Цей факт знаходить свій економічний вислів в тім, що закон вартости, напрекір всім психологічним теоріям вартости, має силу лише для матеріальної продукції, не поширюючися на продукцію духову. В області цієї останньої центральна управа продукцією не тільки непотрібна але просто безглузда,

тут може панувати вільна продукція, яка не потребує ставати через те продукцією товарових вартостей і (в великому підприємстві) капіталістичною продукцією.

Комунізм в матеріальній продукції, анархізм — в духовій — оце тип соціалістичного способу продукції, до якого приводить силою логіки економічних фактів панування пролетаріату або, інакше кажучи, приводить соціальна революція цілком незалежно від того, які би були бажання, змагання та теорії пролетаріату.

9. Псіхологічні передумови панування пролетаріату.

Може де-кому з читачів здасться дивним те, що я при цім досліді говорив виключно про економічні умови. Я не досліджував, яка мусить бути етична засада нового суспільства, чи буде воно спиратися на кантівську чи на спенсерівську етику, чи буде його гаслом категоричний імператив чи найбільше щастя найбільшої кількості людей; я не досліджував також, яка мусить бути найголовніша його правна засада: чи право на цілий зарібок, чи право на існування, чи ще яке-будь друге з основних економічних прав, відкритих правничим соціалізмом. Нема сумніву, що право і етика відограватимуть також ролю в соціальної революції, але ж економічні вимоги завше братимуть гору.

Але крім права та етики треба брати під увагу і псіхологію. Чи ж не повстануть перед пролетаріатом також і в цій галузі певні проблеми і при тім дуже важні? Хіба передумовою соціалістичного суспільства не є надзвичайні люде, дійсні янголи по саможертві та лагідности, працелюбству та інтелігентности? Чи не буде соціальна революція, при властивих сучасній людскости егоїзмові та грубости, гаслом до дикої боротьби за здобич або до поголовного неробства, від якого вона загине? Жадні зміни економічних засад

суспільства нічого не допоможуть, доки самі люде не стануть більш шляхотними.

Не нові ці слова та мотиви. Це співалося вже перед соткою років, коли лунала пісня „про обмежений розум підданих“. Чадолюбні батьки краю, царі та королі доби священного союзу, готові були, бачте, дарувати своїм улюбленим вірнопідданим всяку волю, тільки вони мусіли спочатку досягти для того потрібної „зрілості“.

Я й не думаю заперечувати, що кождий спосіб продукції потребує не лише певних технічних, але й також і психологічних передумов, без яких він не може здійснитися. Якого роду мусять бути ці передумови для даного способу продукції, це залежить від характеру економічних завдань, які він висуває.

Ніхто не скаже, що я в своїм досліді брав за передумову людей з янгольським характером. Проблеми, які треба буде розв'язати, вимагатимуть **інтелігентности, дисципліни та організаторського хисту**. Оце психологічні передумови соціалістичного суспільства. Саме їх і втворює вже тепер капіталістичне суспільство. Історичне завдання капіталу — дисциплінувати і зорганізувати робітників та розширити їх світогляд поза межі майстерні та церковної дзвіниці.

Неможливо прийти до соціалізму на підставі ремісничої або сільської продукції не тільки з економічних причин, — завдяки низькій продуктивності цих підприємств, — але й з причин психологічного характеру. Я вже вказував на те, що дрібно-буржуазна психологія схиляється до анархізму і противиться дисципліні суспільної продукції. Це, власне, одна з великих трудностей, які повстають для капіталістичної продукції, бо ж перші її робітники виходять з ремісників та селян. З цим мусіла вона боротися в 18 столітті в Англії, та й тепер ще ці обставини утруднюють швидкий розвиток великої індустрії в південних частинах американських Сполучених Держав, якій там дуже сприяє близькість сирових матеріалів.

Але не тільки одна дисципліна, також і організа-торський хист дуже мало розвивається серед дрібно-буржуазних та сільських обставин. Там нема великих мас людей, які треба лучити для планоїрної спільної діяльності. На цім ступні економічного розвитку лише армії дають нагоду до зорганізованя великих мас. Великі проводарі зявляються і великими організаторами. Капіталістична продукція переносить завдання організації великих мас людей в індустрію. Полковниками являються тут, як відомо, капіталісти, всі видатні діячі з них бувають великими організаторами. І серед своїх служачих капітал особливо високо цінить і нагорожує організаторські таланти. Так повстають численні організаторські таланти, якими й пролетарський режим зможе добре скористуватися. Ми не засудимо директорів фабрик та проводирів трестів на бездіяльність.

Капітал потребує також інтелігентних робочих сил, і тому ми бачимо, що конкуренційна боротьба скрізь веде до поліпшення бодай промислової освіти. З другого ж боку самий розвій торговельних зносин та зріст газетної справи ведуть самі собою до розширення духового краєвиду робітників.

Та не лише змагання капіталу до визиску великих мас робітників, але в такій самій мірі і боротьба робітників проти цього визиску розвивають психологічні предумови соціалістичної продукції. Ця боротьба розвиває дисципліну; ми вже зазначали, що ця дисципліна зовсім відмінна від тої, до якої примушує капітал. Вона розвиває також організаторський хист, бо ж тільки завдяки одностайному поступованню великих мас людей може встояти пролетаріят в боротьбі проти капіталу й капіталістичної держави. Організація — могутніша зброя пролетаріату, і майже всі його великі проводарі разом з тим і великі організатори. Пролетаріят не має чого протиставити грошовій силі капіталу крім економічної конечности свого існування для провадження продукції та крім своїх організацій. Що разом

з цим і завдяки цьому підноситься також його інтелігентність, це не потребує жадних доказів.

Для того, щоби пролетаріят мав силу до знищення своїх грізних противників, він потребуватиме високої інтелігентности, суворої дисципліни, доскональної організації широких мас пролетарів, а ці останні повинні будуть стати рівночасно безумовно необхідними для цілого економічного життя країни. Пролетаріят лише тоді переможе, коли він розвине в собі всі ці прикмети до найвищого ступня, і тому його панування, отже і соціальна революція, настануть не раніше, ніж матиметься досить не тільки економічних, але й психологічних передумов соціалістичного суспільства. Через те, що для цього не потрібно, щоби люде стали янголами, через те ми й не мусимо занадто довго чекати цієї психологічної зрілості.

Як що сучасні пролетарі не дуже потребують змінитися, щоби стати дозрілими до соціалістичного суспільства, то безумовно можемо сподіватися, що воно значно змінить характер людини. Утворення вищого типу людини в порівнанні до сучасного, хотять виставити **попередньою умовою** соціалістичного суспільства; але тому, що капіталістичне суспільство рішуче не може зробити цього, то це було би цілком неможливою до виконання умовою. Це буде не умовою, лише **наслідком** соціалізму. Соціалізм принесе людям забезпеченність, спокій та вільний час, він піднесе їх душу по-над буденщину, бо вони не будуть змушені що-дня думати, де взяти хліба на завтра. Соціалізм зробить кожду поодинокую особу незалежною від других осіб і таким чином знищить і рабські почуття й погорду до людей. Разом з тим він зрівняє село та місто, зробить приступними людям усі скарби багатой культури і поверне їм природу, з якої вони черпають силу і радість життя.

Рівночасно з психологічним корінням песімізму він вирве і його соціальні коріння: нужду й занепад одних, що роблять з нужди чесноту і переситення

других, які в безжурній втісі до дна вже випили келих радощів. Соціалізм знищить і нужду, і переситення, і виродження, він зробить людей радими з життя, гідними втіх, уміючими цінити красу. Він принесе всім свободу наукової та мистецької творчости.

Чи ж не можемо ми припустити, що при таких умовах повстане новий тип людини, який буде вищим від найвищих типів, які досі створила культура? Це буде, коли хочете, надлюдина, але вона буде не винятком, а правилом, вона буде надлюдиною в порівнянні до своїх попередників, але не до своїх товаришів. Це буде людина високої душі, яка шукає собі задоволення не в тім, щоби бути великим серед нікчемних карликів, а в тім, щоби бути великим серед великих, щасливим серед щасливих — яка буде черпати почуття своєї сили не з того, що вона підноситься над трупами роздушених, але з того, що спілка з рівними їй людьми, котрі прямують до одної мети, дає їй сміливість зважитися на розв'язання найвищих проблем.

Отже ми можемо сподіватися, що повстане царство сили та краси, гідне ідеалів наших найглибших та найшляхотніших мислителів.

